

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLAM TARİHİ BİLİM DALI

SEBEPLERİ, OLUŞUMU ve ETKİLERİ
AÇISINDAN MERCİRAHİT SAVAŞI (64/684)

Zişan ÇAVUŞOĞLU

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN

Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN

KONYA-2022

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Zişan Çavuşoğlu		
	Numarası	18811001033		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları / İslam Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	Sebepleri, Oluşumu ve Etkileri Açısından Mercirahit Savaşı (64/684)			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Zişan Çavuşoğlu

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
Sosyal Bilimler Enstitüsü

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Zişan Çavuşoğlu		
	Numarası	18811001033		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İslam Tarihi ve Sanatları / İslam Tarihi		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	✓	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Prof. Dr. İsmail Hakkı Atçeken		
Tezin Adı	Sebepleri, Oluşumu ve Etkileri Açısından Mercirahit Savaşı (64/684)			

Câbiye toplantısında Emevîlerin yeni halifesi olarak seçilen Mervân b. Hakem, arkasına çoğunluğu Kelbîlerden oluşan ordusunu da alarak Abdullah b. Zübeyr destekçisi Dahhâk b. Kays'ın ordusu ile Mercirâhit ovasında karşı karşıya gelmiş ve iki taraf arasında şiddetli bir savaş meydana gelmiştir. 64/684 yılı içinde gerçekleşen en önemli hadiselerden biri olan Mercirahit Savaşı'ndan sonra Emevîler yeniden üstünlük sağlamış ve halifelik Süfyânîlerden Mervânîlerin eline geçmiştir. Mercirâhit Savaşı, Kaysî ve Kelbî kabileler arasındaki düşmanlığın artarak devam etmesine yol açmıştır. Bu çalışmada Mercirâhit Savaşı, savaşın oluşumu, sonuçları ve etkileri ile beraber ele alınmış ve çağdaş araştırmacıların yorumlarıyla birlikte incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Mercirâhit Savaşı, Câbiye, Mervân, Emevîler, Dahhâk

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Zişan Çavuşoğlu		
	Student Number	18811001033		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	✓	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Prof. Dr. İsmail Hakkı Atçeken		
Title of the Thesis/Dissertation	Battle of Marh Rahit of its reasons, formation, and effect (64/684)			

Marwan b. Hakam, who was elected as the new caliph of the Umayyads at the Jabiyah meeting took his army, who were mostly from Kelbis, behind him and faced the army of Dahhak ibn Qays, who was the supporter of Abd Allah ibn al-Zubayr at the plain of Marj Rahit, and a fierce battle took place between two sides. After the battle of Marj Rahit, which was one of the most important events that took place in 64/684, The Umayyads prevailed again and the caliphate passed into the hands of the Marwanids from Süfyanids. The battle of Marj Rahit lead to an increasing enmity between Qays and Kelbi tribes. In this study, the battle of Marj Rahit, was discussed together with the formation of the battle, with its results and effects of the battle and were examined with the interpretations of contemporary researchers.

Keywords: Battle of Marj Rahit, Jabiyah, Marwan, Umayyads, Dahhak

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR.....	iii
ÖNSÖZ	iv
GİRİŞ	1
1. Araştırmanın Konusu, Önemi ve Amacı.....	1
2. Araştırmanın Yöntem ve Kaynakları	2
3. Yezîd b. Muâviye'nin Vefatı ve Husayn b. Nümejr'in Abdullah b. Zübeyr İle Görüşmesi	4
I. BÖLÜM.....	9
MERCİRÂHİT SAVAŞI ÖNCESİ SİYASİ DURUM VE SAVAŞIN SEBEPLERİ.....	9
1. Muâviye b. Yezîd'in Halifeliği	9
2. Ubeydullah b. Ziyâd'ın Faaliyetleri ve Basra'da Siyasi Durum	15
2.1. Ubeydullah b. Ziyâd'ın Şam'a Kaçması	21
2.2. Kûfe'de Siyasi Durum.....	25
3. Horasan'da Siyasi Durum	26
4. Hassân b. Mâlik'in Faaliyetleri	29
5. Dahhâk b. Kays'ın Faaliyetleri	30
6. Câbiye Toplantısı Öncesi Mervân b. Hakem	36
7. Mercirâhit Savaşının Sebepleri	37
II. BÖLÜM.....	43
OLUŞUMU VE ETKİLERİ AÇISINDAN MERCİRÂHİT SAVAŞI.....	43
1. Câbiye İsmi	43
1.1. Câbiye Toplantısı Öncesi Siyâsî Gelişmeler	46
1.2. Câbiye Toplantısında Tarafların Tutumu	55
2. Mercirâhit Savaşı	60
2.1. Mercirâhit Savaşının Oluşumu.....	60
2.2. Mercirâhit Savaşının Sonuçları ve Etkileri	66

3. Savaştan Sonra Meydana Gelen Önemli Hâdiseler.....	68
3.1. Mervân'ın Mısır'daki Hâkimiyeti Ele Geçirmesi	70
3.2. Mervân'ın Çocukları Abdülmelik ve Abdülaziz'e Biat Edilmesi	70
4. Mercirâhit Savaşıyla İlgili Çağdaş Araştırmacıların Değerlendirmeleri.....	74
SONUÇ	80
HARİTALAR.....	82
BİBLİYOGRAFYA	84

KISALTMALAR

- ark. : Arkadaşları
b. : Bin (oğlu)
bk. : Bakınız
bnt. : Binti
bs. : Basım
b.y. : Basım yeri yok
çev. : Çeviren
ed. : Editör
Dr. : Doktor
Hz. : Hazreti
M. : Mîlâdî
MEB : Milli Eğitim Bakanlığı
Prof. : Profesör
s.a.v. : Sallâllâhu aleyhi ve sellem
TDV : Türkiye Diyânet Vakfı
thk. : Tahkîk eden
ts. : Tarihsiz
Üniv. : Üniversitesi
v. : Vefat tarihi
Vol. : Volume
y.y. : Yayınevi yok

ÖNSÖZ

Emevîler 41-132/661-750 yılları arasında geniş topraklarda hüküm sürmüş bir İslam devletidir. Coğrafi olarak İslam toprakları'nın en geniş sınırlarına ulaştığı bu dönemde ilmî ve kültürel alanda da birçok gelişme kaydedilmiştir. Muâviye b. Ebû Süfyan'ın vefatıyla birlikte kabileler arasında gözetilen denge politikasının kaybedilmesi ve Yezîd b. Muâviye döneminde yaşanan iç huzursuzluklar, devletin çöküş sürecine kadar devam edecek problemleri de beraberinde getirmiştir. Muâviye b. Yezîd'in genç yaşta yerine herhangi birini veliyaht tayin etmeden vefatı sonrasında meydana gelen boşluk, Emevî Devletini büyük bir buhran ve karışıklık ile karşı karşıya bırakmıştır. Hicaz'da halifeliğini ilan eden Abdullah b. Zübeyr ve iktidarı bırakmak istemeyen Emevî taraftarları arasındaki hâkimiyet mücadelesi, 64/684 yılını tarih kitaplarında önemli hale getiren ve devletin geleceğini belirleyen olaylara neden olmuştur.

Câbiye toplantısı ve sonrasında gerçekleşen Mercirâhit Savaşı, sebepleri ve sonuçları itibarıyla Emevî tarihinde önemli bir yer tutmaktadır. Halifeliğin Süfyânîlerden Mervânîlere geçişini sağlayan Mercirâhit, Emevî tarihinde önemli bir dönüm noktasıdır. Araştırmamızda 64/684 yılında vuku bulan Mercirâhit Savaşı, sebepleri, sonuçları ve etkileri açısından incelenip tahlil ve değerlendirmeler ile birlikte verilmiştir. Çalışmamız, giriş ve iki bölümden oluşmaktadır. Giriş bölümünde, araştırmanın konusu, amacı ve yöntemleri kaynaklarıyla birlikte verilmiş olup birinci bölümde 64/684 yılında Muâviye b. Yezid'in vefatına kadar olan süreçten kısaca bahsedilerek savaş öncesindeki genel durumun bir portresi çıkartılmıştır. Önemli şehirlerdeki genel durumun izahı, iktidarın belirlenmesinde büyük bir rol oynayan isimler hakkındaki bilgiler ile birlikte verilmiştir. İkinci bölümde ise, savaştan önce gerçekleşen Câbiye toplantısı, toplantıya giden süreç ve sonuçlarıyla birlikte anlatılmış, ardından Mercirâhit Savaşı, sebep ve sonuçlarıyla ele alınmıştır. Çalışmamız, İslam tarihçileri ile dönem üzerine araştırma yapan oryantalistlerin değerlendirmeleri ve sonuç bölümüyle son bulmaktadır.

Araştırma süreci boyunca yol gösterici fikir ve önerilerini eksik etmeyen kıymetli hocam Prof. Dr. İsmail Hakkı Atçeken'e saygı ve teşekkürlerimi sunarım.

Zişan ÇAVUŞOĞLU

Konya-2022

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu, Önemi ve Amacı

Emevîler döneminin ikinci halifesi Yezîd b. Muâviye'nin vefatından (64/683) Mervan b. Hakem'in halife ilan edilmesine kadar geçen süre, farklı bölgelerde çeşitli gruplar arasında çıkan huzursuzluk ve iç çatışma dönemi olarak karşımıza çıkmaktadır. Muâviye b. Yezîd, bütün ısrarlara rağmen kendisinden sonra gelecek birini veliaht olarak göstermeyerek vefat etmiş, Emevî ailesi ve iktidara yakın kabileler ortak bir isim üzerinde anlaşmayı başaramamıştır. Bu sebeple itibar ya da güç sahibi isimler kendi takip ettikleri politika gereği halife olmasını arzu ettikleri kişi için gizli veya açıktan biat alma yoluna gitmiştir. Araştırmamız Yezîd b. Muâviye ve Muâviye b. Yezîd'in vefat ettiği, Câbiye toplantısının gerçekleştirilip sonucunda Mervân b. Hakem'in halife olduğu 64/684 yılı içinde vuku bulan Mercirâhit savaşını konu almaktadır. Çalışmamız, kapsamı gereği savaş öncesinde Kûfe, Basra gibi önemli şehirlerde iktidar boşluğu sırasında yaşanan durumu, savaş öncesi dikkate değer en önemli tarihî olay olan Câbiye toplantısını ve bu toplantıda etkin olan isimler ve faaliyetleri hakkındaki bilgileri içermektedir. Sonuçları Emevî Devleti'nin geleceğini belirleyen Mercirâhit Savaşı'nı doğru yorumlayabilmenin yolu, savaşın aktörleri ve altında yatan sebepleri anlamaktan geçmektedir. Ayrıca araştırmamız kapsamında savaşın sonuçlarına ilave olarak savaş sonrası vuku bulan önemli hadiseler ve tarihçilerin değerlendirmeleri de ele alınmıştır.

Mercirâhit, Abdullah b. Zübeyr cephesinde, Abdullah b. Zübeyr taraftarlarının onun gönderdiği elçiler kanalıyla kendisine biat topladığı, Emevîler cephesinde ise boş kalan hilafet makamına Mervân b. Hakem'in uzun görüşmeler neticesinde başa getirildiği bir dönemde vuku bulmuştur. Tarihçiler tarafından farklı isimlendirmelere tâbi tutulan bu savaşın sonuna gelindiğinde Emevîler, otoritesini güvence altına almış ve iktidar, artık Süfyanî ailesinden Mervânî ailesine geçerek el değiştirmiştir. Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisinde Mercirâhit'i inceleyen müstakil bir madde mevcut değildir. Bununla birlikte Mercirâhit'ten doğrudan veya dolaylı olarak bahseden yirmi dokuz madde bulunmaktadır. Bu da bizi, sebepleri-

oluşumu ve sonuçları itibariyle özelde Emevî tarihi, genelde İslam tarihi açısından büyük önem arz eden Mercirâhit Savaşı'nı araştırmaya sevk etmiştir.

Siyasi açıdan ehemmiyet taşıyan birçok hadisenin meydana geldiği 64/684 yılında gerçekleşen Mercirâhit Savaşı'na, kaynaklardaki rivayetler ve İslam tarihçilerinin yorumlarıyla ışık tutmak ve birbirine bağlı olayları araştırmamızın başlığı altında toplayıp gerekli bağlantıları kurma amacıyla çalışmaya başladık ve savaşın taraflara etkisini tüm yönleriyle izah etmeye gayret ettik.

2. Araştırmanın Yöntem ve Kaynakları

Araştırmamızda yöntem olarak rivayet incelemesi yapılmıştır. Bu rivayetler, gerekli görülen noktada karşılaştırmalı olarak incelenip yeri geldikçe kişisel tahliller yapılarak konu daha anlaşılır bir hale getirilmeye çalışılmıştır. Çalışmamız İsnad 2 atıf sistemi dikkate alınarak yazılmıştır. Araştırmamızda öncelikle konuyu doğru kavramak ve tahlil edebilmek maksadıyla Genel İslam Tarihi kaynaklarından muhtevaya ait bilgi edinip, sınırları oluşturduk. Bu kapsamda çalışma boyunca, konumuzla ilgili Arapça, Türkçe ve İngilizce kaynaklardan istifade ettik ve ulaşabildiğimiz kütüphanelerden kaynaklara erişmeye gayret ettik.

Araştırmamızın birinci bölümünde yer verdiğimiz iktidar adaylarına destek veren isimleri incelerken, ilk olarak Tâbakât kitaplarına başvurarak, İbn Sâd'ın *et-Tabakâtü'l-kübrâ*'sı, İbnü'l Esîr'in *Üsdü'l-Ğâbe*'si, İbn Hacer'in *el-İsâbe*'si, Zehebî'nin *Siyeru a'la mi'n-nübelâ*'sı İbn Hacer'in *et-Tehzîbü't-tehzi*'i ve Hayrettin Zirikî'nin *el-A'lam* adlı eserinden faydalandık. Elde ettiğimiz bilgileri İslam Ansiklopedisi (MEB), Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Encyclopaedia of Islam ve çeşitli makalelerde geçen bilgi ve yorumlarla genişlettik. Çalışmanın ikinci bölümünde Halife b. Hayyât'ın *Tarih*'i, Taberî'nin *Târîhu't Taberî*'si, İbnü'l Esîr'in *el-Kâmil fi't-târih*'i, İbn Kesîr'in *el-Bidâye ve'n-nihâye*'si ve Zehebî'nin *Târîhu'l İslam* adlı eserlerinden Câbiye toplantısı ile Mercirâhit ve sonrasında gerçekleşenlerle ilgili rivayetleri toplayarak tarihsel akış içinde izah etmeye çalıştık.

Câbiye ve Mercirâhit'in vuku bulduğu yerler hakkında detaylı coğrafi bilgiye ulaşmak için Bekrî'nin *Kitâbü'l Mesâlik ve'l-memâlik*, İbn Hurdazbih'in *el-Mesâlik ve'l-memâlik*, Yâkut el-Hamevî'nin *Mu'cemü'l büldân* adlı coğrafya üzerine bilgi

ihtiva eden eserlerine başvurduk. Yabancı araştırmacılardan H. Lammens'in İslam Ansiklopedisi (MEB)'deki ilgili maddelerinden, Walter E. Kaegi'nin kitabı *Byzantium and the Early Islamic Conquests*, Irfan Shahid'in *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century: Toponymy, Monuments, Historical Geography and Frontier Studies* ve Guy Le Strange'in *Palastine Under the Muslims: A Description of Syria and The Holy Land From A.D. 650 to 1500* adlı eserinden bu kapsamda istifade ettik.

Tez çalışmamızı teslim ettikten sonra son aşamada Filistin'de Fâtıma Bedevî Salih Mûsâ tarafından 2013 yılında hazırlanan “Vak‘atü Mercirâhit (64/684) Dırâsetü fi'r-Ruvâti ve'l-Müerrihîne mine'l Karni 2-4” adlı tezin varlığından haberdar olduk. Bizim çalışmamızın bu tezdten farklılığı Mervân b. Hakem'in halife oluncaya kadar geçen süre içinde Kûfe, Basra gibi önemli Őehirlerin içinde bulunduğu siyasi durumu ayrıntılı bir Şekilde incelememizdir. Ayrıca alışmamızda çeşitli ağdaş araştırmacıların ve oryantalistlerin meseleye bakışına yer verilerek araştırmamız zenginleştirilmeye çalışılmıştır.

Konumuza dair konularda araştırma ve yorum içeren bazı yabancı dillerde hazırlanmış makalelerle birlikte Türkçe çalışmalardan da istifade ettik. Mervân b. Hakem adına yapılmış tez ve kitap çalışmaları bulunmakla birlikte bunlar Mercirâhit özelinde yapılmış çalışmalar olmayıp, Mervân b. Hakem ile bağlantılı olması dolayısıyla konumuza değinmişlerdir. Bu doğrultuda, Ünal Kılıç'ın *Mervân b. el-Hakem* isimli yüksek lisans tezinden, Ahmet Lütfi Kazancı'nın *Mervân b. el-Hakem* isimli kitabından, İsmail Hakkı Atçeken'in “*Muâviye b. Yezîd Üzerine Bir Araştırma*” isimli makalesi, *Emevîlerde Yönetimin Süfyânilerden Mervânîlere Geçişi* adlı kitabı ve “Emevîlerin Siyasi Tarihi” adlı kitap bölümünden, Adnan Demircan'ın “*Muâviye b. Yezîd ve Halifeliği*” makalesinden, Saim Yılmaz'ın “*Muâviye b. Yezid'in Halifelikten Ayrılması ve Halifeliğin Mervânîlere İntikâli*” adlı makalesinden, Âdem Apak'ın *Erken Dönem İslam Tarihinde Asabiyet* isimli kitabından istifade ettik. Ayrıca, ağdaş Arap araştırmacılarından Yusuf el-'İş'in *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, Muhammed Takkuş'un *Târîhu'd-Devleti'l-Ümeviyye*, Hüseyin Atvan'ın *el-Ümeviyyun ve'l-Hilâfe*, Ali Hubeybe'nin *ed-Devletü'l-Ümeviyyûn* ve oryantalist araştırmacılar Bernard Lewis'in *Siyasi ve Kültürel İslam Tarihi ve Arabs*

in History, Philip K. Hitti'nin *History of the Arabs* ve Julius Wellhausen'in *Arap Devleti ve Sükûtu* kitaplarından çalışmamız sırasında faydalandık.

3. Yezîd b. Muâviye'nin Vefatı ve Husayn b. Nümeyr'in Abdullah b. Zübeyr İle Görüşmesi

Yezîd b. Muâviye 64/684 yılında Şam bölgesinde Hıms'ın köylerinden¹ "Huvvârîn" olarak bilinen mevkide vefat etmiştir. Kaynaklar vefat tarihini 14 Rebülevvel/10 Kasım 683 Leyletü'l-Bedr² olarak göstermektedir.³ Yezîd, bazı rivayetlere göre vefat ettiğinde 38 yaşındadır ve halifeliği toplam 3 yıl 6 ay kadar sürmüştür. Bu sürenin 3 yıl 8 ay olduğu⁴ ve vefat ettiğinde 40 yaşının üstünde olduğu da ifade edilmiştir.⁵ İbnü'l-Esîr, Yezîd'in 35 yaşında 2 yıl 6 ay kadar halifelik yaptığına dair rivayete yer vermekle birlikte ilk rivayeti sahih kabul etmiştir.⁶ Yezîd b. Muâviye'nin doğum tarihi ve yönetim süresi ile ilgili farklı rivayetler de mevcuttur fakat bunlar genel anlamda birbirine yakın tarihleri işaret etmektedir. Cenaze namazını oğlu II. Muâviye kıldırması,⁷ ardından Şam'da bulunan Bâbü's-Sağîr mezarlığına defnedilmiştir.⁸

Müslim b. Âkil ölmeden önce, Yezîd b. Muâviye'nin emri üzerine kendisinden sonra yerine geçmek üzere Husayn b. Nümeyr'i bırakmıştı.⁹ İbn Kesîr'in Vâkıdî'den aktardığı rivayete göre Müslim'in ölümünün ardından Husayn, ordunun yönetimini devraldı ve Mekke'ye ilerledi. Muharrem ayının bitmesine 4 gün kala

¹ Ebû Amr b. Ebû Hübeyre Halife b. Hayyât el-'Usfurî, *Târîhu Halife b. Hayyât*, thk. Ekrem Ziya el-Ömerî (Riyad: Dâru Taybe,1985), 255; Tâberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu't-Taberî* (Kahire: Daru'l Maârif,1971), 5/499; Ahmed b. Muhammed İbn Abdірabbih el-Endülüsî, *el-'İkdû'l Ferîd*, thk. Abdülmecid et-Terhînî (Beyrût: Dâru Sâdır,1983), 5/140.

² Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 253.

³ Yakûbî vefat tarihini 64 senesi Safer ayı olarak kaydetmiştir. bk. Ahmed b. Ebû Yakub b. Cafer b. Vehb b. Vâzih el-Yakûbî, *Târîhu'l Yakûbî*, thk. Abdülemir Mühennâ, (Beyrût-Lübnan: Şeriketü'l-A'lâm, 2010), 2/168; Ebu'l Hasen Ali b. Ebu'l Kerem Muhammed b. Muhammed Abdülkerim b. Abdülvahid eş-Şeybânî İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil fi't-târih* (Beyrût: Dâru Sâdır, 1965), 4/125; Ebu'l Fidâ' ed-Dîmeşkî İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-Nihâye* (Beyrût: Mektebetü'l-Maârif, 1966), 8/236.

⁴ Tâberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/499; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/125; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/225.

⁵ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 255; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/236.

⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/125.

⁷ Tâberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/499; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/236.

⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/236.

⁹ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 254-255; Ebû Muhammed b. Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *el-İmâme ve's Siyâse* (İbn Kuteybe'ye nisbet edilmiştir.) (Beyrût-Lübnan: Dâru'l-Edvâ, 1990), 1/241; Yakûbî, *Târîhu'l Yakûbî*, 2/166; Tâberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/496; Ebu'l Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed İbnü'l Cevzî, *el-Muntazam fi târihu'l-mülûk ve'l ümem* (Beyrût-Lübnan: Dâr'ul Kütübi'l İlmiyye,1995), 6/21; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/123; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/224.

yahut Muharrem ayının yedinci gününde buraya vardı. Taberî’de, Vâkıdî’den rivayetle 7 gün kala yola çıkıp bitimine 4 gün kala vardığı ifadesine yer verilmiştir.¹⁰

Yezîd’in vefatının ardından Şam’da Muâviye b. Yezîd’e Hicaz’da Abdullah b. Zübeyr’e halife olarak biat edilmişti. Abdullah b. Zübeyr, kuşatma altındayken 40 gün boyunca¹¹ mücadele ettiği Husayn b. Nümeyr ve ordusundan önce Yezîd’in öldüğünü öğrenmişti.¹²

Sonrasında gelişen olaylarla ilgili farklı rivayetler söz konusudur. Bunlardan ilkinde göre Husayn, Yezîd’in ölüm haberini aldıktan sonra, Abdullah b. Zübeyr onu iki ordunun safları arasında bir görüşme yapmaya çağırmıştır. Görüşme sırasında kaçmaya çalışan atının dizginlerini çeken Husayn, İbn Zübeyr’e, bunu atın harem güvercinlerini incitmemesi için yaptığını söylemiştir.¹³

Diğer rivayette ise Abdullah b. Zübeyr ve taraftarlarının, savaşın şiddetini giderek arttırdığı sırada Şamlılara “Allah, sizin taşkınlık yapan azgın adamınızı helak etti.” diye seslendiği ifade edilmiştir.¹⁴ Bu seslenişin amacı, artık Şamlıların başlarında bir yönetici olmadığını haber vererek savaşmayı bırakmalarını sağlamaktır. Başlangıçta, Şam tarafı söylenene inanmamış ancak Husayn b. Nümeyr, haberi doğruladıktan sonra¹⁵ İbn Zübeyr’e haber gönderip kendisiyle gece Ebtâh

¹⁰ Tâberî, *Târihu’t-Taberî*, 5/498; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/123; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/225.

¹¹ Halife b. Hayyât, 50 gün olduğunu söylemiştir. bk. Halife b. Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, 255; Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 5/501; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/226.

¹² İbnü’l-Cevzî süreyi 46 gün olarak vermekte ve bu sırada Kâbe’nin Taberî’ye ek olarak mancınık ile yıkıldığını haber vermektedir. bk. *Târihu’t-Taberî*, 5/501; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/22; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/123; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/226.

¹³ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/129

¹⁴ Halife b. Hayyât, Şamlılar ve İbn Zübeyr arasında geçenleri farklı bir diyalogla aktarmıştır. Buna göre İbn Zübeyr “Arkadaşınız öldü niçin hala savaşıyorsunuz?” dediğinde Şamlılar, Yezîd’in halifesi adına savaştıklarını söylemiş, daha sonra İbn Zübeyr Muâviye b. Yezîd’i kastederek “Yerine bıraktığı halifesi de öldü.” deyince Şamlılar arkasından gelecek olan halife adına savaştıklarını söyleyerek ısrarcı olmuştur. Sonunda, İbn Zübeyr vefat eden halifenin yerine kimseyi bırakmadığını ifade edince Husayn şaşırarak “Bu dediğin doğruysa haber ne kadar hızlı yayılıyor.” şeklinde karşılık vermiştir. Bu rivayet diğer rivayetlerden farklı olarak kuşatmanın Yezîd b. Muâviye’nin ölümünden sonra durdurulduğuna işaret etmektedir. Fakat diğer kaynaklarda bu rivayete rastlanmadığını ifade etmemiz gerekir. Ayrıca tarihî olayların meydana geliş silsilesi dikkate alındığında ilk rivayet daha doğru görünmektedir. bk. Halife b. Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, 255; Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 5/501; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/23; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/226.

¹⁵ Husayn Yezîd’in durumunu Irak kabile reislerinden Kûfeli Sâbit b. Kays el-Munka’ en-Nehaî’ye sordu. Yezîd’in öldüğünü ondan teyit ettikten sonra inandı. Yâkubî ise diğer kaynaklardan farklı olarak Husayn’a Yezid b. Muâviye’nin ölümünü Mervân b. Hakem’in bir mektupla haber verdiğini ancak İbn Zübeyr’in bunu öğrenmesiyle haberin gizliliğinin kalmadığını nakletmiştir. bk. Yâkubî, *Târihu’l-Yakûbî*, 2/168; Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 5/501; İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, 6/23.

mevkiinde buluşmasını istemiştir. İkili konuşurken birinin atı pislemiş ve etrafında güvercinler toplanmaya başlayınca Husayn atının hareket etmesini engellemiştir. İbn Zübeyr, Husayn'ın bunu atın harem güvercinlerine zarar vermemesi için yaptığını öğrenince “Bundan sakınıyorsun ancak Müslüman kanı dökmekten çekinmiyorsun.” diye karşılık vermiştir.¹⁶ Husayn, Abdullah b. Zübeyr ile savaşımayacağını söyleyerek tavaf yapıp oradan ayrılmaları için izin istemiş ve Abdullah b. Zübeyr bunu kabul etmiştir.¹⁷

Ebtâh görüşmesinde Husayn, halifelikle ilgili olarak İbn Zübeyr'i ikna etmeye çalışarak halifeliğe daha layık olduğunu söylemiş “Haydi sana biat edelim, sen de bizimle birlikte Şam'a gel. Beraberimdeki askerler Şam'ın ileri gelenleridir. Vallahi bu konuda sana iki kişi dahi muhalefet etmeyecektir.” diyerek karşılığında onlara eman verip ölenler için kan talep etmemesini şart koşmuştur.¹⁸ Ahmet Ağırakça, İbn Zübeyr'in Ebtâh görüşmesi sırasındaki tavır ve davranışlarının sebebini kendisini “tek halife” gibi görmesine bağlamaktadır. İbn Zübeyr, Yezîd'in vefatının ardından önünde ona engel olabilecek biri olmadığını farkında olarak Husayn ile görüşmeye gitmiştir.¹⁹

Abdullah b. Zübeyr yüksek sesle yemin ederek “Vallahi bir kişinin hayatına karşılık onlardan on kişinin canını almaya bile razı olmam.” diye karşı çıktı ve kan talep edeceğini söyledi. Husayn b. Nümeyr onun yüksek sesle konuşmaya devam ettiğini görünce “Bundan sonra senin zeki olduğunu söyleyeni Allah kahretsin. Ben de seni akıllı biri sanırdım. Ben gizli konuşuyorum sen ise yüksek sesle konuşuyorsun. Ben seni halife olmaya davet ediyorum sen ise sadece öldürmekten bahsediyorsun.” sözleriyle sitem ederek görüşmeyi bitirmiştir. Husayn oradan ayrıldıktan sonra Abdullah b. Zübeyr söyledikleri için pişman oldu. Husayn'a bir haber göndererek Şam'a gelmeyeceğini yineledi ve ondan kendisi adına Şam'da biat almasını istedi. Onlara eman verip adaleti yerine getireceğini de ekledi ancak Husayn

¹⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/501-502; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/129.

¹⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/501.

¹⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/502; Ebu'l Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali el- Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zeheb ve meâdini'l-cevher* (Beyrût: el-Mektebetü'l Asriyye, 2005), 3/73; İbnü'l Cevzî, *El-Muntazam*, 6/23; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/129; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/226; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân ez-Zehebî, *Târîhu'l İslâm ve vefeyâtü'l meşâhîr ve'l âlâm*, thk. Ömer Abdüsselâm Tedmürî (Beyrût: Dâru'l Kitâbi'l Arabî, 1990), 5/34.

¹⁹ Ahmet Ağırakça, *Emevîler Döneminde Kıyâmlar* (İstanbul: Şafak Yayınları, 1992), 251.

“Bizzat sen gelmedikçe sonuç alınmaz. Ümeyyeoğullarından da halifeliği isteyen kişiler var.” veya “Sen gelmezsen ve bu göreve talip insanlar ortaya çıkıp insanlar onlara biat ederse ben ne yapacağım.” diyerek reddetmiş ve ordusuyla Medine’ye doğru yola çıkmıştır.²⁰ İbnü’l-Esîr, konuyla ilgili “Şayet Abdullah o gün Şam’a gitseydi kimse kendisine karşı durmazdı.” yorumunu yapmıştır.²¹ Diğer taraftan araştırmacılar, Abdullah b. Zübeyr’in Husayn’dan gelen teklifin onun liderlik vasfı için veya ümmetin adeleti için yapılmadığının farkında olarak, teklifin altında yatan sebepleri anlayarak reddettiğini ifade ederek²² teklifin kabulünü “intihtar” olarak nitelendirmektedir.²³ Abdullah b. Zübeyr’in böyle bir dönemde Şam’a gitmesi hem tehlikeli, hem de izlediği siyaset doğrultusunda elde ettiği halk desteğini kaybetme açısından bir risk oluştururdu.²⁴

Rivayetler incelendiğinde bu düşüncedeki haklılık payı açıkça ortaya çıkmaktadır. Nitekim iki taraf arasındaki anlaşmazlık sadece kan davalarını bir tarafa bırakmakla çözülecek gibi değildir. İktidara her daim yakın olan Kelbîlerin -Güneyli Kabilelerin- sahip oldukları ayrıcalıklardan vazgeçmek istemeyecekleri açıktır. Daha sonra çalışmamız içerisinde incelenecek olaylara bakıldığında İbn Zübeyr’e karşı duyulan öfke net olarak görülmektedir. Devletin bir iktidar boşluğu içinde kaldığı anlaşılacakla birlikte, birbirine muhalif grupların bu karmaşayı giderme konusunda kendi menfaatlerine en yakın çözümü bulmaya çalıştıkları elimize gelen rivayetler ışığında okunmaktadır. Dolayısıyla İbnü’l-Esîr’in rivayet ettiği gibi, İbn Zübeyr’in Şam’a gitmeyi reddederek halife seçilme fırsatını kaçırdığı düşüncesi, o günkü Arap toplumunun gerçeğinden uzak, bir anlamda romantik bir temenniye dile getirmektir. İbn Zübeyr, eğer gerçekten bu teklife ikna olsaydı muhtemelen kabul eder ve Husayn ile Şam’a gitmeye razı olurdu. Çünkü Husayn’a haber yollayarak yeniden müzakere etmeyi denemesi aslında İbn Zübeyr’in ilk tartışmada yaşanan gerginlikten duyduğu

²⁰ Yakûbî, *Târîhu'l Yakûbî*, 2/168; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/502; Mes'ûdî, *Mürüçü'z-zeheb*, 3/66; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/129-130; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/226.

²¹ Aynı kanaatte bulunan ve kaynaklarında buna yer veren oryantalistler de vardır. bk. İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 5/130; Ahmet Cevdet Paşa, *Peygamberler ve Halifeler Tarihi* (İstanbul: Çelik Yayınevi, 2007), 1/583; Lewis, *Arabs in History*, 68;

²² Ali Hubeybe, *ed-Devletü'l Ümeviyyûn* (Kahire: Mektebetü'ş-Şebâb, 1978), 74-75.

²³ Julius Wellhausen, *Arap Devleti ve Sükûtu*, çev. Fikret Işıltan (Ankara: Ankara üniversitesi Basımevi, 1963), 79.

²⁴ Saim Yılmaz, “Muâviye b. Yezîd’in Halifelikten Ayrılması ve Halifeliğin Mervânîlere İntikâli”, *İstem Dergisi* 4/8 (2006), 190.

pişmanlığın yanı sıra karşılıklı anlaşma yoluyla halifeliğini ilan etme niyetini de göstermektedir.

Husayn'ın, İbn Zübeyr'e yaptığı bu teklifi, askerlerini kayıp vermeden başkente ulaştırmaya çalışan bir komutanın taktiği olarak da değerlendirenler vardır.²⁵ Sonuçta Abdullah b. Zübeyr arkadaşlarıyla birlikte Hicaz'da kalmaya karar vererek siyasi hedefine giden istikameti belirlemiş oldu. Yezîd'in ölümüyle birlikte önemli bir fırsat yakalayan İbn Zübeyr, Şam hariç İslam topraklarında kendine biat almayı başardı.²⁶ Yezîd'in ölümünün ardından Horasan'da Selm b. Ziyâd'a ve Basra'da Ubeydullah b. Ziyâd'a geçici olarak biat edilmişti. Şam'da ise Muâviye b. Yezîd'e biat edildi. Wellhausen, bazı eski halife listelerinde onun adından bahsedilmeyip kayıtlarda Yezîd'den sonra halifelğe Mervân'ın geldiğini söyler. Ona göre bunun iki izahı vardır: İlki, Muâviye b. Yezîd'in oldukça kısa bir süre için halifelik yapmış olması, diğeryse Mervânîler'in iktidarı haksızca ele geçirdikleri gerçeğini örtbas etme isteğidir.²⁷

Sonuç olarak, Husayn b. Nümeyr'in İbn Zübeyr'e yapmış olduğu teklif samimi olup olmadığına bakılmaksızın değerlendirildiğinde, Yezîd b. Muâviye'nin vefatından sonra İbn Zübeyr'in halife olmak için eline geçen en ciddi fırsat olduğu ortaya çıkmaktadır. İbn Zübeyr, Hicaz'dan ayrılma düşüncesini onaylamamış, bu kararı nedeniyle tarihçiler ve çağdaş araştırmacılar tarafından eleştirilmiştir. Abdullah b. Zübeyr, daha sonra gerçekleşecek olan Mercirâhit avaşı için de Hicaz'dan ayrılmayıp sadece destekçileriyle iletişim halinde kalarak süreci takip etmeyi tercih etmiştir. Husayn b. Nümeyr ise Mervân b. Hakem'in halifeliğine kadar olan süreç içinde etkin bir şekilde rol almıştır.

²⁵ Yılmaz, "Muâviye b. Yezîd'in Halifelikten Ayrılması", 191.

²⁶ İrfan Aycan, "Emevîler Döneminde Bir İktidar Mücadelesi Örneği: Abdullah b. Zübeyr (622-692)", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XLI (2000), 115.

²⁷ Wellhausen, *Arap Devleti*, 80.

I. BÖLÜM

MERCİRÂHİT SAVAŞI ÖNCESİ SİYASİ DURUM VE SAVAŞIN SEBEPLERİ

64/684 yılında birçok önemli hadise peş peşe meydana gelmiştir. Boş kalan halifelik makamı için mücadele artmış, toplum içinde ya da devlette güç ve etki sahibi kişiler, oluşan karışıklık içinde kendi konumlarını belirlemiş ve bu yönde taraftar toplama yoluna gitmiştir. Araştırmamızın ilk bölümünde halife seçilene kadar etkili isimler olarak karşımıza çıkan Ubeydullah b. Ziyâd, Hassân b. Malik, Dahhâk b. Kays ve Mervân b. Hakem'in hayatı üzerine bilgi verilecek olup Muâviye b. Yezîd döneminden başlanarak Câbiye toplantısından önce İslam topraklarındaki durumun, genel bir tablosu ortaya çıkarılmaya çalışılacaktır. Bu sebeple öncelikle Muâviye b. Yezid dönemi ile başlangıç yapılmıştır.

1. Muâviye b. Yezîd'in Halifeliği

Muâviye b. Yezîd'in künyesi, Ebû Abdurrahman ve Ebû Leylâ'dır.²⁸ Künyeleri arasında ayrıca Ebû Ya'lâ ve Ebû Yezîd zikredilmiştir.²⁹ Birçok kaynakta, şairi zikredilmeden Muâviye b. Yezîd'den bahseden şu meşhur beyite yer verilir: "Ben başı görünen bir fitne görüyorum. Ebû Leylâ'dan sonra hükümdarlık galip olanın eline geçecektir."³⁰ Bu şiiri temel kaynakların birçoğunda geçmesi sebebiyle önemsiyoruz. Çok kısa bir şekilde Muâviye'den sonra Emevî Devletinin içine düştüğü durumu özetlemesinin yanında Mercirâhit Savaşın'da karşı karşıya gelip tüm gücüyle birbirine saldıran tarafların bu savaşı neden önemsedini de göstermektedir.

²⁸ Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim İbn Kuteybe, *el-Maârif*, thk. Servet Ukkâşe (Kahire: *Dâru'l Maârif, ts*), 352; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/500; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/125; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/236-237.

²⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/237.

³⁰ Şair ile ilgili olarak genellikle kaynaklarda isim geçmemektedir fakat İbn Kesîr, şiirin Muâviye b. Yezîd'in cenazesinde hazır bulunan Mervân tarafından okunduğunu ve şairinin Ersem el-Fezzârî olarak ifade ettiğini belirtmiştir. Ayrıca İbn Kuteybe'ye nisbet edilen *el-İmâme ve's-siyâse* isimli eserde şiiri Mervân b. Hakem'in söylediği ifade edilmiştir. İbn Kuteybe'nin el-Maarif isimli eserinde ise isim geçmemektedir. bk. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 352; İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 2/18; Ahmed b. Yahya b. Câbir el-Belâzurî, *Ensâbü'l-eşraf* (Beyrût-Lübnan: Dâru'l Fikr, 1996), 5/379; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/500; Ebu'l Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali el-Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-işraf* (b.y.:El-Mektebetü't-Târîhiyye,1938), 265; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/238.

64/684 yılı içinde babası Yezîd b. Muâviye'nin öldüğü gün³¹ Şam'da Muâviye b. Yezîd'e, Hicaz'da ise Abdullah b. Zübeyr'e biat edilmiştir.³² Robert Gleave, Muâviye b. Yezîd'in, Arap yarımadasında Emevîlere karşı bir güç unsuru oluşturan İbn Zübeyr'in isyan hareketini bastırmaya çalıştığını söylemiştir. Ancak kaynaklar II. Muâviye'nin başa geçtikten sonra herhangi bir eylemde bulunmadığını ve devlet işlerine karışmadığını göstermektedir.³³ Halifelik Muâviye b. Yezîd'e geçeceği zaman, Yezîd'in valileri Şam'da toplanıp II. Muâviye'ye biat etmiştir. Muâviye b. Yezîd, babasının yöneticilerini değiştirmemiştir.³⁴

II. Muâviye, Rebiülevvel ayının on dördünde kendisine biat edilmesinin ardından başa geçmiştir.³⁵ O başa geçtikten 2 ay³⁶ veya 3 ay sonra vefat etmiştir. Bazı kaynaklarda ise yalnızca 40 gün hükümdarlık yaptığı ve sonrasında vefat ettiği ifade edilmektedir.³⁷ Halife b. Hayyât 18, 20 yahut 21 yaşında vefat ettiğini ve namazını Velid b. Utbe b. Ebû Süfyan'ın kıldırıldığını rivayet etmiştir.³⁸ Muâviye b. Yezîd, hilafette bulunduğu son zamanlarında halkı mescide çağırarak orada bir konuşma yapmış ve bu konuşmada artık insanların işini kaldıramaz duruma geldiğini söylemiştir. Muâviye, Hz. Ömer gibi birini aramış fakat bulamamış, daha sonra halifeyi seçebilmek için 6 kişilik bir şûra heyeti oluşturmak istemiş ancak bunda da başarılı olamamıştır. Bu sebeple, insanlara kendi arzu ettikleri kişiyi başa geçirmelerini söyleyerek konuşmasını sonlandırmıştır.

Konuşmasının ardından evine giren genç halife, ölünceye kadar kimseye görünmemiştir. Muâviye b. Yezîd'in ölüm sebebi hakkında zehirlenerek öldürüldüğü

³¹ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, 265.

³² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/501; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, 4/129.

³³ Gleave, "Marj Rahit, Battle Of (AD 684)", 390.

³⁴ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 255; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/503.

³⁵ İbn Kesir, *el-Bidâye*, 11/662.

³⁶ Şemseddin b. Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî, *Siyeru a'la mi'n-nübelâ*, thk. Şuayb Arnavut (Beyrût: Müessesetu'r-Risâle, 1985), 3/546.

³⁷ Taberî 13 yaşında Yâkûbî ise 23 yaşında vefat ettiğini haber verir. bk.; Yakûbî, *Târîhu'l Yakûbî*, 2/169; Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 255; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/503; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb*, 3/66; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 4/130; Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ İbnü't-Tıktakâ, *el-Fâhrî fi'l-âdâbi's-sultâniyye ve'd-düveli'l-İslamiyye*, thk. Memduh Hasan Muhammed. (Zâhir: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts), 120; İbn Kesir, *el-Bidâye*, 8/237; Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebû Bekr es-Suyutî, *Târîhu'l hulefâ*, (Beyrût-Lübnan: Dâru'l Minhâc, 2013), 347.

³⁸ Halid b. Yezid yahut Osman b. Muhammed b. Ebû Süfyan'ın ismi de rivayetlerde yer almaktadır. Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 255; Yakûbî, *Târîhu'l Yakûbî*, 2/170.

bazı rivayetlerde yer bulmuştur.³⁹ II. Muâviye yeni bir halife seçilinceye kadar halka Dahhâk b. Kays'ın namaz kıldırmasını emretmiştir. Etrafındaki insanlar Muâviye b. Yezîd'e kendisinden sonra başa geçecek birini aday göstermesi için ısrar etmiş fakat II. Muâviye "Ben bu işin yükünü üzerime almak, nimetini de Ümeyyeoğullarına bırakmak istemiyorum."⁴⁰ sözleriyle bu istekleri reddetmiştir. Muâviye b. Yezîd burada, yerine bir veliaht bırakıp bunun sorumluluğunu üzerine alarak Allah'ın huzuruna çıkmak istemediğini ifade etmektedir. Veliaht göstereceği kişi sayesinde Emevîler gücünü koruyarak iktidar olmayı sürdürecektir, böylece II. Muâviye'nin vereceği kararın rahatlığı ile yaşamaya devam ederken II. Muâviye, vereceği kararın yalnızca zorluk ve mesuliyetini yüklenmiş olacaktır. Bazı rivayetlerde ise II. Muâviye'nin etrafındaki insanların ona, kardeşi Hâlid'i yerine veliaht tayin etmesini tavsiye ettikleri yer almaktadır.⁴¹ Bu durum anlaşılır kabul edilebilir. Emevî ailesi iktidarlarının devamını istemektedir. Hâlid ise hilafete dayısı Hassân b. Mâlik'in desteği ile halife olabilmek için siyasi sürecin içinde aktif yer almıştır.

Salih ve ibadet ehli bir insan olan Muâviye b. Yezîd, halifeliği süresince hasta olduğu için namazları Dahhâk kıldırmıştır.⁴² II. Muâviye, kaynaklarda şiddetten hoşlanmayan ve yumuşak huylu biri olarak anlatılmaktadır.⁴³ Elimizdeki kaynaklarda, Muâviye b. Yezîd'in babasından hilafeti devraldığı sırada da hasta olduğu ve bu durumun kısa süren hilafet süresi boyunca devam ettiği yer almaktadır.⁴⁴ O, Ömer b. Abdülaziz ile birlikte imkân ve gücü olduğu halde yerine bir veliaht bırakmaması yönüyle Emevî tarihine iz bırakmayı başarmıştır.⁴⁵ Babü's-Sağîr mezarlığına defnedilen Muâviye b. Yezîd'in cenazesine Mervân b. Hakem'in

³⁹ İbn Kesîr, yaşı ve tahtta kaldığı süre hakkındaki farklı rivayetleri aktarmıştır. Bazı araştırmacılar zehirlemeden Mervân'ı sorumlu tutmuştur. bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/ 530-531; İbnü'l Esir, *el-Kâmil fi't-Târih*, 4/130; İbn Kesir, *el-Bidâye*, 8/238; Hüseyin Atvan, *el-Ümevîyyun ve'l-hilafe*, (y.y.: Daru'l-Cil, 1986), 113; 'Îsâ Riyâd, *en-Nizâu' beyne efrâdi'l-beyti'l-Ümevî ve Devruhû fi Sükûti'l-hilâfeti'l-Ümeviyye* (b.y.: Dâru Hassên, 1985), 79-80.

⁴⁰ Belâzurî, *Ensâbü'l-eşraf*, 5/379; Mes'ûdî, *Mürücü'z-zeheb*, 3/66; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 4/130; İbn Kesir, *el-Bidâye*, 8/237; Zehebî, *Siyer-u a'lami'n-nübelâ*, 3/546; Suyutî, *Târîhu'l hulefâ*, 347.

⁴¹ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*, çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş (İstanbul: Kayıhan Yayınevi, 1985), 1/366.

⁴² İbn Kesir, *el-Bidâye*, 8/237.

⁴³ Seyyid Emir Ali, *Muhtasarü târihi'l Arab ve temeddüni'l İslâm* (Kahire: y.y.,1938), 76.

⁴⁴ Suyutî, *Târîhu'l hulefâ*, 347; Bedrî, Âdil Abdurrahman, *el-Ümevîyyün ve'l hilâfe ve't-tekevünü'l fırakâ li'l-Müslimîn* (Meşhed: Mecme'ul Buhüsü'l İslamiyye,1396), 338.

⁴⁵ İsmail Hakkı Atçeken, "Muâviye b. Yezîd Üzerine Bir Araştırma", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1997), 427.

de katıldığı rivayet edilir. Cenaze namazını Dahhâk'ın yahut Osman b. Anbese'nin kıldıracağına dair rivayetler olsa da sahih olan görüş Velid b. Utbe'nin kıldırması sahih bulunmuştur. Çünkü II. Muâviye zaten Velid'in kıldırmasını vasiyet etmiştir.⁴⁶ Bazı kaynaklarda cenaze namazını kıldırın Velid b. Utbe b. Ebû Süfyan'ının da aynı gün tâûna yakalanarak öldüğü ifade edilir ancak aksini söyleyen rivayetlerin olduğunu da göz önünde bulundurmak gerekir.⁴⁷ Velid b. Utbe'nin aynı gün tâundan ölmesi konusu düşündürücüdür. Şayet Velid namaz kıldıramayacak kadar hasta olsaydı ondan bu vaziyefeyi yerine getirmesi beklenmezdi. Söz konusu hastalığın bulaşıcı bir rahatsızlık olduğu da dikkate alacak olursak bu durumun diğer insanlar için tehlikesi de anlaşılabilir olur. Ayrıca Velid daha sonra bahsi geçecek Birinci Ceyrûn Günü'nde de mescitte Kelbîlerin yanında yer almıştır.

Cenazede bulunan Mervan b. Hakem insanlara kimi gömdüklerini sormuştur. Burada, insanlardan “Muâviye b. Yezîd'i gömdük.” cevabını alan Mervân'ın “Hayır, Ebû Leylâ'yı gömdünüz!” diyerek onu küçük gördüğü rivayet edilmiştir.⁴⁸ Bu ifade Araplar arasında aciz ve zayıf görülen kimseler için kullanılmaktadır.⁴⁹ Devlet düzenindeki iç karışıklıklar henüz Muâviye b. Yezîd hayattayken başlamıştır. Özellikle güneydeki Kınnesrin, Harran ve Karkisiye bölgesinde yaşayan Kaysîler bu karışıklıkta büyük rol oynamıştır. O sırada Muâviye b. Yezîd'in yanındaki en önemli destekçilerden biri şüphesiz Hassân b. Mâlik idi. Hassân'ın kardeşi Saîd b. Bahdel, Kınnesrin'de valilik yaparken İbn Zübeyr'in destekçisi Züfer b. Hâris'in tesiriyle Kaysîler tarafından bölgeden sürüldü.⁵⁰ Muâviye b. Yezîd'in halifelikten ayrılmasıyla ilgili Makdîsî bir başka neden ortaya atmıştır. Buna göre Muâviye'nin hocası Amr el-Maksûs, Kaderiyye mezhebine mensuptur ve öğrencisine ya adaletle hükmetmesi ya da hilafeti bırakmasını tavsiye etmiştir. Bunun üzerine Muâviye mescitte yaptığı konuşmanın ardından hilafeti bırakmıştır.⁵¹ Saim Yılmaz, Makdîsî'nin rivayetine yaptığı değerlendirmede Kaderiyye mezhebi mensuplarının,

⁴⁶ II. Muâviye kendi namazını Velid'in kıldırmasını vasiyet ederken aynı konuşmada, insanlar birini seçinceye kadar onlara Dahhâk'ın namaz kıldırmasını istediğini söylemiştir. bk. Belâzurî, *Ensâbü'l-eşraf*, 5/379; İbn Kesir, *el-Bidâye*, 8/237.

⁴⁷ Mes'ûdî, *Mürücü'z-zehab*, 3/66; İbnü'l Esir, *el-Kâmil*, 4/130

⁴⁸ Belâzurî, *Ensâbü'l-eşraf*, 5/379; İbn Kesir, *el-Bidâye*, 8/238.

⁴⁹ Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-işraf*, 265.

⁵⁰ Wellhausen, *Arap Devleti*, 80.

⁵¹ Bedrî, *el-Ümeviyyûn ve'l hilâfe*, 338; Yılmaz, “Muâviye b. Yezîd'in Halifelikten Ayrılması”, 194.

adaletsizliğin kaderden dolayı değil insan eli ve iradesiyle ortaya çıktığı inancını hatırlatır. Ona göre, şayet halife bu mezhebe mensup olsaydı, yapacağı şey görevi bırakmak değil bu hukuksuzluğu düzeltmeye çalışmak olurdu.⁵²

İbn Kuteybe'ye ait olup olmadığı şüpheli olan el-İmâme ve's Siyase isimli eserde geçen rivayette ise Muâviye'nin kendini halifelik için yetersiz görmesi görevi bırakmaya sebep olarak gösterilmiştir. Muâviye b. Yezîd Ümeyyeoğullarından bu makama uygun kişiyi seçmek için yetki istemiş, onlar da halifeliğin ellerinden alınması endişesiyle kendilerine zaman tanınmasını istemiştir.⁵³ Bu rivayet de devletin en yetkili ismi pozisyonundaki II. Muâviye'nin, başkalarından yetki talep etmesi sebebiyle makul görülmemektedir.

Ya'kûbî, Muâviye b. Yezîd'in halka yaptığı konuşma ile ilgili farklı bir rivayete yer verir. Muâviye b. Yezid, dedesi Muâviye b. Ebû Süfyan'ın hilafet için Hz peygamberin yakınlarından ve ilk Müslümanlardan Hz. Ali ile girmiş olduğu mücadeleye değinerek, babası hakkında, emellerinin peşinde koşarken ölümün ona yettiğini söylemiştir. II. Muâviye, günahlarının esiri olan babasının kabir azabı çektiğini bilmenin kendisine ağır geldiğini söyleyerek gözyaşı dökmüş ve dünya ganimetlerine nail olan Ebû Süfyan soyuna şerrin de isabet ettiğini söyleyerek konuşmasını tamamlamıştır.⁵⁴

Rayyıs, Muâviye b. Yezîd'in babası ve dedesinin halifeliği zamanında olanlar yüzünden halifelikten vazgeçtiği fikrine karşı çıkmıştır. Ona göre II. Muâviye, dışardan gelen bir baskı veya geçmişte vuku bulan olaylar yüzünden duyduğu üzüntü ya da utanç sebebiyle değil, sadece hasta olduğu için devlet işlerinden uzak kalmıştır. Hastalığı nedeniyle diğer insanlarla temas halinde olmadığı ve gözlerden uzak evinde yaşadığı için bu durum bazı insanlar tarafından “makamından vazgeçme” olarak yanlış telakki edilmiştir. Rayyıs, Ya'kûbî'nin rivayeti ve benzer yöndeki rivayetlerin Emevî karşıtları tarafından uydurulup aleyhlerine kullanıldığını düşünmekte ve akıllı birinin, halkın gözü önünde babası ve dedesini aşağılamayacağını söylemektedir. Bu düşüncesini “Yoksa o Ali b. Ebû Tâlip'in arkadaşları arasında mı yer aldı? Böyle bir

⁵² Yılmaz, “Muâviye b. Yezîd'in Halifelikten Ayrılması”, 197.

⁵³ *el-İmâme*, 2/17-18.

⁵⁴ Yakûbî, *Târîhu'l Yakûbî*, 2/169.

şey olsa şüphesiz ilk önce Şamlılar ona isyan ederdi” sözleriyle pekiştirir. Ona göre II. Muaviye’nin görevi bırakma sebebi sadece hastalığıdır ve bunda üçüncü şahısların etki veya baskısı söz konusu olmamıştır.⁵⁵

Bu rivayetin değerlendirmesi yapılırken, Abbasî dönemi tarihçilerinden olan ve Şiiliğe yakınlığıyla bilinen müellifin bahsettiklerinin ilk dönem kaynaklarında başka bir örneğinin olmadığını hatırlamak yerinde olacaktır.⁵⁶ II. Muâviye’nin Emevîler arasındayken kendi aile fertleri hakkında ağır ifadeler kullanması ve Şam halkına yaptığı bir konuşma sırasında, Emevîlere destek veren Şamlıları da eleştirisinin içine alması akla yatkın bulunmamıştır.⁵⁷ Bazı zayıf rivayetlere göre Muâviye b. Yezîd, hastalığı nedeniyle ölmemiş, öldürülmüştür. Bu konuda, Wellhausen’in hilafetin Süfyânilerden zorla alınması yönündeki yorumlarıyla ilgili olarak Muâviye’nin makamını terkinin Mervânilerin yaptıklarını meşrulaştırma çabası olarak okunmasına karşı çıkmış, halifenin yerine kimseyi tayin etmemesi gibi bahaneler ortaya atmalarının halifeyi öldürmeleri durumunda kendilerini aklamaya yeterli olmayacağını yorumu yapılmıştır.⁵⁸ Muâviye b. Yezid’in vefatıyla ilgili İbn Kesir Kesir’de geçen zehirlenme ve bıçaklanma rivayetlerini, hızlı bir ölüme yol açması sebebiyle hilafeti arzulayanlar tarafından gerçekleştirilmiş olabileceği savunulmuş ve gerekçe olarak II. Muâviye başından beri hasta olsaydı, Yezid b. Muâviye’nin kendisi yerine Hâlid’i halife yapmasının daha makul olacağı gösterilmiştir.⁵⁹

Kanaatimizce tarihçiler zehirlenme iddialarını zayıf bulmakta haklıdır. Şayet Mervân bu işi başından beri planlamış yahut bir noktada halife olmayı arzulamış ve harekete geçmiş olsaydı, o halde karışıklık ortamında İbn Zübeyr’e biat etmek için yola çıkmazdı. Her ne kadar rivayetlerde ufak farklılıklar olsa da onun İbn Zübeyr’e biat etme niyeti, ittifak edilen bir husustur. Şayet bu Emevîlerin Süfyânî kolunun

⁵⁵ Ziyauddin Rayyıs, *İslamda Siyasi Düşünce Tarihi* çev. İbrahim Sarmış (İstanbul: Nehir Yayınları, 1995), 189.

⁵⁶ İsmail Hakkı Atçeken, “Emevîlerin Siyâsi Tarihi”. *İslam Târîhi ve Medeniyeti*, ed. Adnan Demircan (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 3/51.

⁵⁷ Adnan Demircan, “Muâviye b. Yezîd ve Halifelîği”, *Harran Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1996), 121-125.

⁵⁸ Yılmaz, “Muâviye b. Yezîd’in Halifelikten Ayrılması”, 196.

⁵⁹ Fâtıma Bedevî Salih Mûsâ, *Vak’atü Mercirâhit (64/684) Dirâsetü fi’r-Ruvâti ve’l-Müerrihine mine’l Karni 2-4* (Filistin: Câmîatü Beyrût, Yüksek Lisans Tezi, Filistin, 2013), 53.

kendi içindeki planı olsaydı, o takdirde de aklımıza gelen ilk isim iktidarda ve ailede söz sahibi olan Hassân b. Mâlik ve olası halife adayı Hâlid b. Yezîd olurdu. Gücü elinde ve ailesinde bulunduran Hassân b. Mâlik'in böyle bir suçu işlemek için hiçbir sebebi olmadığı gibi Muâviye'nin Hâlid gibi yeğeni olduğunu hatırlatmak yerinde olacaktır.

Hâlid ise Câbiye'de dahi kendisini birinci aday olarak seçtirmemiş, hilafet için genç bulunmuştur. Eğer ortada böyle bir oyun dönseydi hilafeti ele geçirmek isteyen kişilerin, yanlarına güçlü ve söz sahibi isimleri çekmesi, dolayısıyla onlarla iletişime geçmesi gerekirdi ki bu da tarih kitaplarında rivayetler halinde bize ulaşırdı. Özellikle Emevîler aleyhine değerlendirme yapılan eserlerde kuşkusuz böyle bir hususun gözden kaçmadan ele alınacağı kanaatini taşımaktayız. Bu sebeple Rayyıs ve diğer birçok tarihçi gibi Muâviye b. Yezîd'in kendi isteğiyle ve devam eden hastalığı nedeniyle makamından istifa ettiği görüşünü makul bulmaktayız.

2. Ubeydullah b. Ziyâd'ın Faaliyetleri ve Basra'da Siyasi Durum

Künyesi Ebû Hafs olan Ziyâd b. Ebih'in oğlu Ubeydullah b. Ziyâd, meşhur Emevî valilerindendir. Annesinin İranlı prenses Mercâne olması sebebiyle insanlar arasında İbn Mercâne olarak da anılmıştır.⁶⁰ İnsanları acımadan öldürdüğü için kasap anlamında “cezzâr” lakabı verilmiştir.⁶¹ Zehebî onu “Sureti güzel, sîreti çirkin” olarak nitelemektedir.⁶² Aynı zamanda iyi bir hâtib olan Ubeydullah, Halife Muâviye tarafından 53/673⁶³ yılında Horasan'a vali olarak atanmıştır. Ubeydullah, Râmîsen'i fethedip Ceyhun'u geçen ve Beykent'i fetheden ilk Arap olmuştur.⁶⁴ 2 yıl Horasan'da yaşadktan sonra Muâviye onu 25 yaşındayken 55/675 yılında Basra valiliğine atamıştır.⁶⁵

⁶⁰ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 347; Zehebî, *Siyeru a'la mi'n-nübelâ*, 3/545; Zirikli, *el-A'lam*, 4/348; Hakkı Dursun Yıldız, “Ubeydullah b. Ziyad”, *MEB İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1997), 13/3.

⁶¹ Ali Delice, “Ubeydullah b. Ziyad'ın Siyasî Faaliyetleri”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3(1999), 321.

⁶² Zehebî, *Siyeru a'la mi'n-nübelâ*, 3/545.

⁶³ Zehebî atama yılının H. 55 olduğunu rivayet eder. bk. Zehebî, *Siyeru a'la mi'n-nübelâ*, 3/545.

⁶⁴ Zehebî, onun 22 yaşında olduğunu rivayet eder. bk. Zehebî, *Siyeru a'la mi'n-nübelâ*, 3/545; Zirikli, *el-A'lam*, 4/347; Yıldız, “Ubeydullah b. Ziyad”, 13/3.

⁶⁵ Zirikli, *el-A'lam*, 4/347.

58/678 yılında gerçekleşen Haricî isyanlarına karşı sert önlemler alarak müdahale etmiş ve bu sayede Basra'daki isyanı bastırmıştır.⁶⁶ Çatışmaları ve halkın yönetime karşı öfkesini artıran Kerbelâ olayında Ubeydullah b. Ziyâd'ın önemli bir rolü olmuştur. Kimine göre Kerbelâ'nın ardından Irak valisi olarak görevini sürdürmesi Yezîd'in kendisini desteklediğini göstermektedir. Mekke'de Abdullah b. Zübeyr biat etmemekte ısrar ederken Medine halkı Abdullah b. Hanzale'ye biat edip orada yaşayan Emevî ailesi mensuplarını tehdide başladığında, Yezîd, Ubeydullah'tan Hicaz'daki karışıklıklara son vermesini istedi. Ancak İbn Ziyâd, Hz. Hüseyin'in şehit edilmesinden sonra Mekke ve Medine'ye askeri harekâta giriştiği takdirde ebediyete kadar lanetle anılacağını ileri sürerek vazifeden affını istedi. Yezîd bu mazereti uygun görerek yerine Müslim b. Ukbe'yi gönderdi.⁶⁷

İbn Ziyâd, Yezîd'in ölüm haberini Humrân denen birinden almıştı. Humrân, İbn Ziyâd'ın önceden, Muâviye b. Ebû Süfyân'a gönderdiği elçisi idi. Muâviye b. Ebû Süfyan'den sonra onu Yezîd b. Muâviye'ye göndermeye başlamıştı. Humrân, Yezîd'in ölüm haberini alınca İbn Ziyâd'a gizlice ulaştırdı ve Şam bölgesindeki ihtilaflardan söz etti. Bunun üzerine İbn Ziyâd, insanları mescitte topladı. İbn Ziyâd, minbere çıkarak Yezîd'in ölüm haberini halka bildirdi.⁶⁸ Ubeydullah b. Ziyâd, Basralılar ile konuşurken durumun hassasiyetini de göz önünde bulundurarak itidalli bir tavır almış, konuşmasında onların gönlünü alacağına inandığı şeyler söylemeyi ihmal etmemiştir.

“Ey Basralılar biz size hicret ettik ve Basra bizim yurdumuz oldu. Ben de sizin aranızda doğdum. Ben, sizin valiniz olduğum zaman savaşçıların toplamı 70 binden ibaretken bugün 100 bindir. Ben sizin valiniz olduğum zaman âmirlerinizin divanı 90 bin iken bugün 140 bindir. Size zarar vermesinden endişe duyduğum herkesi yakalayıp hapse attım. Şimdi Yezîd ölmüş ve Şam'da insanlar ihtilaf etmiş durumdadır. Bugün sizler, sayıca herkesten çok, toprağı herkesten geniş, herkesten daha zenginsiniz. Hem dininiz hem de halkınız için memnun olduğunuz birini seçin. Sizin razı olacağınız kişiye tâbî olacak ilk kişi ben olacağım. Şayet Şamlılar sizin razı olacağınız bir kişi etrafında toplanırlarsa siz de diğer Müslümanlara katılmış

⁶⁶ Yıldız, "Ubeydullah b. Ziyad", 13/3.

⁶⁷ Yıldız, "Ubeydullah b. Ziyad", 13/3-4.

⁶⁸ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/506-507; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/131.

olursunuz.⁶⁹ Şayet o kişiden hoşnut olmazsanız, istediğinizi alıncaya kadar mücadelenize devam edersiniz. Çünkü sizin hiçbir bölgenin insanına ihtiyacınız yoktur fakat hiç kimse de sizden müstağni kalamaz.”⁷⁰

Ubeydullah, konuşmasını bitirince Ahnef ve Basralılardan söz sahibi olanlar bir halife seçilinceye kadar ona tabi olacaklarını bildirdiler ve bu iş için kendisinden daha yetkin biri olmadığını söylediler.⁷¹ İbn Ziyâd buna itiraz ederek böyle bir şeye ihtiyacı olmadığını belirtse de onlar sözlerini üç kez tekrarlayınca teklifi kabul ederek ona biat etmelerine izin vermişti. Arkasından yanından ayrılıp ellerini duvara sürttüler ve şöyle dediler: “Mercâne’nin oğlu bizim, hem birlik olmakta hem ayrılıkta ona itaat edeceğimizi mi sanıyor?”⁷² İbn Ziyâd, Basra’da valilik yaptığı için, yaşanan kriz sırasında kendisine en çok destek verecek olanın Basra halkı olduğuna inandığı için burada kalmıştır.⁷³

Basralılar İbn Ziyâd’a biat edince, İbn Ziyâd Kûfelilere de elçi gönderdi ancak elçilerin bu ziyareti olumsuz sonuçlandı.⁷⁴ Elçiler Basra’ya dönüp İbn Ziyâd’a durumu bildirince Basralılar, Kûfe halkı Ubeydullah’ı görevden alırken biz onun emirlerine mi uyacağız demeye başladılar. Böylece Ubeydullah b. Ziyâd’ın Basralılar üzerindeki otoritesi giderek zayıfladı.⁷⁵

Henüz yanından ayrılır ayrılmaz Basralıların ona itaat etmeyeceklerini kendi aralarında konuşmaları, Ubeydullah’ın Basra’da uzun süre emir olarak kalamayacağını göstermekteydi. Nitekim takip eden süreç de bunu doğrulamıştır. Çünkü insanlar, bir müddet sonra İbn Ziyâd’ın verdiği emirleri yerine getirmemeye ve onun dinlememeye başlamıştı.⁷⁶ İbn Ziyâd’ın tutukluluk emri verdiği kişilerin hapsedilmesini bizzat kendi yardımcıları engellemiştir. Daha sonra Basra’ya Selime

⁶⁹ Taberî bu sayıyı yüz bin olarak değil seksen bin olarak vermektedir. bk. Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 5/504; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/131.

⁷⁰ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 5/504; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/132.

⁷¹ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 258.

⁷² Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 5/505; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/132; Zehebî, *Siyeru a’la mi’n-nübelâ*, 3/547; Yusuf el-‘İş, *ed-Devletü’l Ümeviyye ve’l ahdâsülletî sebekathâ ve mehhedet lehâ* (Dımeşk: Daru’l Fikr, 1985), 184.

⁷³ Ağırakça, *Emevîler Döneminde Kıyamlar*, 253.

⁷⁴ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 5/524-525; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/132

⁷⁵ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 5/525; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/132.

⁷⁶ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 5/508; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/132.

b. Züeyb b. el-Hanzalî et-Temîmî atıyla gelerek, insanların kalabalık olduğu bir meydanın ortasında onlara konuşma yapmış ve İbn Zübeyr'e biat etmeye çağırmıştır. Bunun üzerine Basra halkı, Selime'nin söylediklerini kabul ederek ona Abdullah b. Zübeyr adına biat etmiştir.⁷⁷

İbn Ziyâd durumu haber alınca, Basra halkını toplayarak bir konuşma yapıp onlara karşı yumuşak tavrından bahsetmiş ve onu seçmelerini kendisinin istemediğini hatırlatmıştır. Ubeydullah b. Ziyâd, Basra halkına şu sözlerle sitem etmiştir:

“Şimdi ben sizlerin ellerinizi evin duvarlarına ve kapısına sürttüğünüzü ve bir takım şeyler söylediğinizi haber almış bulunuyorum. Öğrendim ki vermiş olduğum emir uygulanmayıp geri çevriliyor, görüşüm kabul edilmiyor, benimle yardımcılarım arasına giriliyor. Diğer taraftan şu Selime b. Züeyb er-Riyâhî bölücülüğe çağırıyor, topluluğunuzu dağıtmak ve sizi birbirinize düşürerek birbirinize kılıç çekmenizi istiyor.”⁷⁸

Ahnef ve beraberindekiler onun söylediklerini dinledikten sonra, Selime'yi getirmeyi teklif etmiş fakat Selime'nin çevresindeki kalabalığın artmış olduğunu görünce vazgeçmiştir.⁷⁹ Ubeydullah halkın tutumundaki bu değişiklikten duyduğu memnuniyetsizliği “Basra halkı bir eşeğin kuyruğunu kesmek için toplansa, onu kesemez.” diyerek ifade etmiştir. Yine aynı konuşma sırasında İbn Zübeyr'e ve taraftarlarına biat etmeyi yumuşak ve ipekli elbiseler giyip rahata kavuştuktan sonra demire dönmeye benzetmesi oldukça dikkat çekicidir.⁸⁰

Ubeydullah askerlerin ileri gelen komutanlarını çağırarak kendisi ile birlikte çarpışmalarını istedi ancak onlar bunu kabul etmedi. Kardeşleri ise Ubeydullah'a yenilmesi halinde kendisine merkezden destek yollayacak kimsenin olmadığını söyleyerek onu ihtimaller konusunda uyardı. Bu, aleyhlerine sonuçlanacak bir savaşta sahip oldukları tüm mal varlığına el konulması anlamına geliyordu.⁸¹ Anlaşıldığı üzere Ubeydullah çevresinden beklediği desteği bulamamış ve daha önce

⁷⁷ Halife b. Hayyât ve Taberî onu Seleme b. Züeyb er-Riyâhî olarak vermiştir. bk. Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 258; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/507; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/132.

⁷⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/508; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/132-133.

⁷⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/508; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/133.

⁸⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/508.

⁸¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/509; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/133.

halifeden aldığı gibi bir destek söz konusu olmadığı için kendi hâkimiyetini sağlamaya mâlik olamamıştır. Basra'da rüzgârın yön değiştirmesi, içinde bulunduğu durumu çıkmaza sürükleyeceğinden İbn Ziyâd, burada canını riske atmayarak yer değiştirmeye karar vermiştir.

İbn Ziyâd, Basra'da işler kendisi için yolunda gitmeyince Ezdli Hâris b. Kays b. Sahbâ el-Cahdamî'ye haber gönderdi ve Hâris'e gelerek, babasının bir gün başı derde girerse onların yanına gitmesini tavsiye ettiğini söyledi. Hâris, kavminin onlara yaptığı iyiliğin aksine, İbn Ziyâd'ın ve babasının kavmine bir iyiliği dokunmamasından duyduğu memnuniyetsizliği dile getirdi fakat buna rağmen İbn Ziyâd'a yardım etmeye razı oldu. Hâris, gündüz yola çıkmalarını tehlikeli bulduğu için Ubeydullah'a geceyi beklemesini öğütledi, akşama kadar yanında bekledi ve gece olunca onu terkisine alıp Nâciyeoğullarına götürdü.⁸² Bu sırada Beytül mâl'de 19 milyon dirhem bulunuyordu. İbn Ziyâd kâtiplerine, bunun bir kısmını kendisine bağlı olanlara paylaşırma emri verdi. Geri kalanını da sakladığı yahut kaçarken yanında götürdüğü ve bu paranın Ziyâd ailesine kaldığı rivayet edilmiştir.⁸³

Hâris, Ziyâd'ı Nâciyeoğullarının bölgesine getirdiğinde, orada bulunanlar "Bu İbn Mercâne!" diyerek onu tanıyarak ona bir ok attılar, ancak ok, Ubeydullah'a isabet etmedi.⁸⁴ Aslında Basralıların, Kûfelilerin ve geçmişte Muâviye'nin de yanında yer alan Benî Nâciye'nin tavırları bir arada düşünüldüğünde İbn Ziyâd'ın neden Şam'a kaçtığı ve konumunu korumak için ısrarcı olmadığı daha net anlaşılabilir. Hâris, Ubeydullah'ı önce kendi evine götürmüştü. Oraya vardıklarında Ubeydullah Hâris'ten, kendisini kavmi içinde itibar sahibi Mes'ud b. Amr'ın yanına götürmesini istedi. Bunun üzerine Hâris, İbn Ziyâd'ı Mes'ud'un yanına götürdü⁸⁵ ve İbn Ziyâd, Cemâziyelevvel ayında gittiği Mes'ud'un evinde iki aydan fazla kaldı.⁸⁶ Başlangıçta, Mes'ud, onların geldiğini fark edince Hâris'e "Beraberinde getirmiş olduğun bir kötülükten Allah'a sığınırım." diyerek İbn Ziyâd'ı evinde görmekten hoşnut olmadığını göstermiştir. Hâris yalnızca hayır üzere ona ulaştığını söyleyerek

⁸² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/509-510; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/133.

⁸³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/509-510; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/134.

⁸⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/510; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/134.

⁸⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/511; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/134.

⁸⁶ Halife b. Hayyât, *Târîh*, 258.

Mes'ud'u yumuşatmak için zamanında kavminin İbn Ziyâd'a yardım edip bağlılıkla yanında kaldıklarını hatırlattı. Bu yaptıkları, Araplar arasında diğerlerine karşı bir övünç sebebi olmuştu. Mes'ud, Ubeydullah için kavmi ile karşı karşıya kalmak istemiyor ve geçmişte yaptıklarına karşı mükâfat görmediği için borçluluk hissi duymuyordu. Neticede Hâris ona güvenli bir yere kadar eşlik ettiği için kimsenin kendisine düşmanlık etmeyeceği düşüncesini yerleştirerek Mes'ud'u ikna etti.⁸⁷

Mes'ud onu kabul ettikten sonra Hâris'i yanına alıp Ezdliler arasında gezinerek, etrafta İbn Ziyâd'ı aramalarını engellemeye çalıştı. Çünkü İbn Ziyad'ın kaçtığı işitenler Ezd'e sığınmış olduğunu tahmin etmişti.⁸⁸ Bu da bize onun Ezd ile arasındaki yakınlığın toplum tarafından bilindiğini göstermektedir. Başka bir rivayette ise Hâris'in doğrudan amcasının kızı, Mes'ud'un eşine giderek Ubeydullah'a eman verip, evine almasını istediği ve karşılığında kadına 100 bin dirhem verdiği ifade edilmiştir. İbn Ziyâd, Mes'ud'un öldürülüşüne ve Şam'a gidinceye kadar orada kalmış ve Mes'ud'a 50 bin dirhem ödemiştir.⁸⁹

İbn Ziyâd, kayıplara karıştıktan sonra Basralılar emirsiz kaldılar ve kimi emir yapacakları konusunda anlaşmazlığa düştüler. Sonunda Kays b. Heysem es-Sülemî ile Nu'man b. Süfyan er-Râsibî el-Haremî'nin razı olacakları bir kimseyi kendilerine aday göstermek üzere anlaştılar. Kays, Ümeyyeoğullarına taraftar iken Nu'man Haşimoğullarına taraftardı. Nu'man, Kays'ı onun da razı olacağı bir isme biat ederek oyuna getirdi. Aynı ismin emir olması için kendisi de onay veren Kays halkın huzurunda Nu'man'ın seçeceği kimseyi kabul edeceğini, dolayısıyla bu görevi ona bıraktığını açıkladı.⁹⁰ Seçim için bekleyen ilk aday (Hind b. Ebû Süfyan'ın oğlu) Abdullah b. el-Haris b. Nevfel b. el-Haris b. Abdulmuttalip idi. Diğer aday, lakabı Bebbe olan Abdullah b. Esved ez-Zührî idi.⁹¹ Numan, önce Esved'in elini tuttuğu için insanlar onu seçeceğini sandı ancak daha sonra Abdullah b. el-Hâris'in elini

⁸⁷ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/511; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/134.

⁸⁸ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/511; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/135.

⁸⁹ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/513; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/135.

⁹⁰ Ebû Lebid, Nu'man'ın karşısındaki kişi için "Mudarlı bir adam" ifadesi kullanmış ancak Tâberî bunun dışındaki bütün rivayetlerde Kays b. el-Heysem'in geçtiğini aktarmıştır. bk. Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/512; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/135.

⁹¹ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/513-514.

tutup onu seçti. Gerekçesini ise hem Peygamberin amcaoğullarından olan hem de annesi Hind olan birine diğer insanların bir itirazı olamayacağı şeklinde açıkladı.⁹²

2.1. Ubeydullah b. Ziyâd'ın Şam'a Kaçması

Basra'da yaşayan Mudar kabilesi Rebâlılardan sayıca fazla idi. Ezd kabilesi ise buraya en son yerleşen kabileydi, onlar Muâviye döneminin sonu Yezîd b. Muâviye iktidarının başı zamanında buraya gelmişlerdi. O zamanki liderleri ise Mes'ûd b. Amr'dı.⁹³ Muâviye b. Yezîd'in erken vefatı ve yönetimin Ubeydullah'ın kontrolünden çıkması Basra'daki durumu daha da karmaşık hale getirdi. Ezd kabilesi Basra'ya Muâviye b. Ebû Süfyan döneminde gelmişti. Ezd ile Rebâ kabileleri kendileri ile başkaları arasında bulunan anlaşmaları yenilemişti. İbn Ziyâd da onlar arasında anlaşma sağlanana kadar büyük miktarda servet harcadı. Temîm kabilesine mensup olan Ahnef, Ezd kabilesinin Rebâ'dan anlaşma yenileme talebinde bulduklarını duyduğunda, Rebâ'dan kendilerine bir anlaşma teklifi gelmediği sürece uzlaşmayı teklif etmemelerini istemiştir. Ahnef, anlaşma isteyen taraf Temîm olursa Rebâ'ya tâbi duruma düşecekleri düşüncesindedir.⁹⁴ Basra'da farklı kabilelerin bir arada yaşıyor olması onları hem kabilelerinin üstünlük ve şerefini önceleyerek hareket etmeye hem de diğer kabileler ile ilişkilerini dengede tutarak güçlerini korumaya yöneltmiştir. Başlarında halife tarafından atanan bir yönetici olmadığı için kabileler arası anlaşma yapmak ve bu anlaşmaları yenilemek güçlerini korumanın yollarından biri olmuştur.

Ezd, kendi aralarında anlaşıp İbn Ziyâd'ı tekrar yönetici yapmak için ittifak edince, başlarında Mes'ûd b. Amr olmak üzere yola koyuldular. İbn Ziyâd'ın onlara eşlik etmesini istediler fakat o sadece süvari olarak kölelerini gönderdi ve kölelerine, "iyi veya kötü ne olursa haberdar etmeleri" talimatını verdi. Bu köleler geçtikleri bütün güzergâhlardan ona haber yolladı.⁹⁵ Temîm ve Kays kabilesi karşı çıkarak yalnızca kendi seçtikleri kişiye rıza göstereceklerini açıklasa da Mes'ûd, İbn Ziyâd'ın tayin ettiği vekil olarak yerine kimseyi bırakmama hususunda ısrarcı oldu ve

⁹² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/514.

⁹³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/516.

⁹⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/517.

⁹⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/517; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/136-137.

hükümet konağına gitti. Temîmliler, Ahnef'in etrafında toplanarak Ezd'in mescide girdiğini haber verdiler.⁹⁶

Rebîalılar da Mâlik b. Misma' başkanlığında yola koyuldu. Bunlar Mirbed yolunu takip ettiler. Mes'ûd Basra'ya varıp mescide girdi ve minbere çıktı. Tam o sırada Abdullah b. Hâris emirlik konutunda bulunuyordu. İnsanlar ona gelerek Rebîalıların yaptıklarını anlattılar ve başlarındaki kişi olarak araya girip ortaya çıkacak gerginliği engellemesini, engelleyemiyorsa Temîm'i yanına alıp karşı durmasını istediler. Abdullah, "onları ıslah etmek için kendisini ifsâd etmeyeceğini" söyleyerek herhangi bir müdahalede bulunmayacağını göstermiş oldu.⁹⁷ Ezdliler, Abdullah b. Hâris'in, bu tutumu dolayısıyla Mes'ûd'un yanında bulunanlardan birinin "Ben Bebbe'yi bir çadırda cariyenin biriyle evlendireceğim. Bu carie oynucağın başını tarayacak." beyitlerini okuduğunu iddia etmekte fakat Mudarlılar bunun, küçükken annesinin oyun sırasında okuduğu bir şiir olduğunu söylemektedir.⁹⁸ Olayın gerçekleşme şekli dikkate alındığında, bu şiir kulağa bir aşığılama gibi gelmektedir. Abdullah'ın çıkan bu karışıklık ve muhtemelen kan dökülmesi karşısında gösterdiği kayıtsızlık ilk ihtimal için de açık bir kapı bırakmaktadır.

Mâlik b. Misma' yanına aldığı Temîmliler ile Adeviyeoğullarının güzergâhına girip evlerini ateşe verdi. Çünkü Mâlik, İbn Hâzim'in Herat'da Rebîa kabilesinden birçok kişiyi öldürmesine öfkeliydi. Bu sırada Mes'ûd'un öldüğünü haber aldı.⁹⁹ Temîmliler Ahnef'in yanına gelerek Ezd ve Rebîa kabilesinin birlikte giriştiği harekete karşı çıkması için onu ikna etmeye çalıştılar Ancak Ahnef en az Temîm kadar onların da mescit üzerinde hakları olduğunu söyleyerek geri çevirdi.¹⁰⁰ Ahnef'in hiçbir müdahalede bulunmadan beklemesine sinirlenen bir kadın Ahnef'in liderliğini eleştirerek onu küçük düşürücü sözler sarf etti. Daha sonra oraya gelenler başka bir kadının zorla halhalının alındığını, Ahnef'in evinin yolu üzerindeki kötürüm bir adamın öldürüldüğünü söylediler. Ahnef bunlardan daha azının onlarla

⁹⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/524-525; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/141.

⁹⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/517-518; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/137.

⁹⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/517; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/137.

⁹⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/517-518; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/137-139

¹⁰⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/518; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/137.

savaşmayı meşru kılamayacağına inandığı için delil istedi. Kötürüm adamın öldürüldüğüne ve kadına zorbalık yapanlara şahit olan insanlar olduğunu görünce bir komutan seçmek için üç isim sordu. Ahnef'in sorduğu isimler arasında orada bulunan sadece Abs b. Tarık b. Rebia es-Sureymî idi.¹⁰¹

Ahnef, başındaki örtüyü bir mızrağa bağladıktan sonra Abs'a verip saldırmasını emretti. Arkasından onun zaferi için dua etti: "Allah'ım bugün sen bu sancağı utandırma, çünkü sen daha önce de utandırmamıştın." Halk Ahnef'in bu hâlini görünce "Zembrâ coştı!" diye bağırmaya başladı. Abs mescide varınca Ezdliler mescidin kapısında çarpıştılar. 64/684 yılı Şevval ayında gerçekleşen hadise, Mesud'un minberde öldürülmesiyle son buldu.¹⁰²

Aslında, Mes'ûd minbere çıktığı sırada İbn Ziyâd'ın adamları ona durumun lehlerine ilerlediğini bildirmişti fakat daha sonra Mes'ûd'un öldürüldüğü haberi ulaşınca, İbn Ziyad Şam'a kaçmak zorunda kaldı. Mâlik b. Misma'a gelince Mudar'dan bazı kişiler gelerek evini sardılar ve yaktılar. İbn Ziyâd kaçınca takip etmeye başladılar fakat ele geçiremeyince ona ait ne buldularsa talan ettiler. Bununla ilgili Vâkid b. Halife et-Temîmî şu beyitleri söylemiştir: "Nice azgının tacını ve eşyasını elde ettik. Ubeydullah bunlardan biri oldu. Onun malını talan ettiğimiz gün, keşke İbn Ziyâd kaçıp kurtulmasaydı!"¹⁰³

İbn Ziyâd'ın Şam'a gidişiyle ilgili bir diğer rivayet ise, onun Mes'ûd'dan koruma istediğini, Mes'ûd'un da onun isteğini kabul ederek İbn Ziyâd'a eşlik etmesi için Ezd kabilesinden 100 kişinin onun yanına verdiği şeklindedir.¹⁰⁴ İbn Ziyâd Dimaşk'a yaptığı yolculuk sırasında bir müddet gittikten sonra bineğini bir eşek ile değiştirdi. Uzun süre sesi çıkmayınca ona eşlik edenlerden biri uyuklayıp uyuklamadığını kontrol etmek isteyince Ubeydullah'ın uyanık olduğunu fark etti. Ubeydullah yalnızca düşünmek için sessiz kaldığını söyledi. İbn Ziyad'ın düşündüğü şeyler üzerine fikir yürütmek istedi ve ona sırasıyla sordu.¹⁰⁵ Bu adam

¹⁰¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/138.

¹⁰² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/519-520; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/138-139.

¹⁰³ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 347; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/521; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/139.

¹⁰⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/521-522; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/139-140.

¹⁰⁵ İbnü'l-Esîr, bu ismi Müsâfir olarak vermiştir. bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/522; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/140.

“İbn Ziyâd’ın sessizliğini, Hz. Hüseyin’in ölümünden ya da öldürdüğü diğer kişiler yüzünden duyduğu pişmanlığa bağladı. İbn Ziyad’ın pişman olduğu için böyle dalgınlaştığına inanan bu adam, onun pişmanlığına cimriliğinin, dihkânları zekât toplamakla görevlendirmiş olmasının veya yaptırdığı el-Beyzâ sarayının sebep olduğunu düşüncesindedir. Sonuncusunu işiten İbn Ziyad onu dinledikten sonra saydığı her bir nedeni gerekçesiyle reddetti. Ubeydullah, Hz. Hüseyin’i öldürmeseydi onun kendisini öldüreceğini, sarayı, ailesiyle birlikte yaşamak için aldığı, dihkânları ise işlerini güzel ve yumuşak bir şekilde yapmaları amacıyla görevlendirdiğini söyledi ve onları kimseye haksızlık yapmaması hususunda uyardığına dikkat çekti.¹⁰⁶ Ayrıca Ubeydullah, cömertçe harcayacak kadar çok malı olmadığını ve Haricilerden öldürdüğü kimselerin, iman ettikten sonra onu Allah’a yaklaştıracak en büyük amel olduğunu söyledi. Son olarak asıl pişman olduğu şeyin ona biat eden Basralılara karşı savaşmamak olduğunu ekledi. Ubeydullah “Keşke hapistekileri çıkarıp onların boyunlarını vursaydım. Şimdi bu iki fırsat da geçmiş olduğuna göre, keşke ben Şam’a varıncaya kadar hiçbir şeye karar veremeseler.”

diyerek asıl düşüncesini izhar etti.¹⁰⁷ Basra’da Abdullah b. el-Hâşimî’nin 4 aylık yönetiminin ardından Ömer b. Ubeydullah b. Ma‘mer et-Teymî başa geldi. Rivayete göre Abdullah yönetimi sırasında beytûlmalden 40 bin dirhem alıp bunu bir adama emanet etmişti. Yeni yönetici Ömer, bunu öğrenince onu hapisle cezalandırıp bu parayı ödetti. Daha sonra Abdullah’a yönetici olduğu sırada kan akıtmadığı halde zimmetine para geçirmesi hakkında sorulduğunda Abdullah, malın sorumluluğunun kandan daha hafif geldiğini söylemiştir.¹⁰⁸ Tâberî, İbn Ziyâd Şam’a vardığında Şamlıların bir çocuk gibi hiçbir şeye karar veremediklerini rivayet etmiştir.¹⁰⁹ Bu ifadeyle, Şam’da, karışıklıktan ve belirsizlikten doğan huzursuzluk anlatılmaya çalışılmış ve oradakilerin hâli, bir çocuğa benzetilerek düştükleri güç durum ve kararsızlıkları vurgulanmak istenmiştir.

¹⁰⁶Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 5/522-523; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/140.

¹⁰⁷Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 5/523; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/141.

¹⁰⁸ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 5/528-529.

¹⁰⁹ Bazı raviler, İbn Ziyâd Şam’a vardığında halifelik konusunda Şamlıların bir karara varmış olduklarını, ancak İbn Ziyâd’ın onların kararını değiştirdiğini söylemiştir. bk. Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 5/523.

2.2. Kûfe’de Siyasi Durum

Başlangıçta Kûfe’nin idaresini elinde bulunduran İbn Ziyâd, oğluyla birlikte Hâricîlerden 13 bin kişi öldürmüş ve 4 bin kişi hapsedmiştir. Yezîd’in ölümünün ardından Basralıların biatını almış, sonra Kûfe’ye biat almaları için elçileri Mukâtil b. Misma‘ ve Saîd b. Karhâ’yı göndermişti. Kûfe’deki yerine bıraktığı vekili ise Amr b. Hureys idi. Ubeydullah’ın çağrısı Kûfe halkının üzerinde Basralılardan farklı bir etki uyandırdı ve Kûfe halkı, başlarında İbn Ziyâd olmadığı için hamd ederek elçileri geri gönderdi.¹¹⁰

Ubeydullah’ın vekili Amr, halkı toplayınca bu 2 elçi halka bir konuşma yaptı ve Kûfe halkını mevcut durumdan haberdar edip Basralıların İbn Ziyâd’a biat ettiğini duyurdu. Ardından Kûfe halkını yeni bir halife seçilene kadar işlerini yürütmesi için İbn Ziyâd’a biat etmeye çağırdılar. Ancak Yezîd b. Hâris b. Yezîd eş-Şeybânî yahut bilinen adıyla İbn Ruveym ayağa kalkarak sert bir şekilde itiraz etti. Yezîd orada bulunanların dikkatini çekerek halkın elçilerden uzaklaşmasına sebep oldu: “Bizleri Sümeyye’nin oğlundan kurtararak rahata kavuşturan Allah’a hamd olsun. Şimdi biz kendisine biat mi edeceğiz? Kesinlikle hayır ve zaten böyle bir biat yaparsak bundan dolayı bizim bir üstünlüğümüz de söz konusu olmaz.” Elçilere karşı yaptığı konuşma Yezîd b. Ruveym’e Kûfe’de daha çok itibar kazandırdı.¹¹¹ Henüz başa bir halife geçmemişken Kûfelilerin üstünlükleri hakkında konuşmaları ve yine İbn Ziyâd’ın Basra halkına yaptığı konuşmada Basra halkı ve onların üstün vasıflarına yönelik övgü içeren sözleri, o günkü Arap toplumunu anlamak için oldukça önemlidir.

Yezîd, konuşmasını bitirince diğer insanlarla birlikte İbn Ziyâd’ın elçilerini taşlamaya başladı ve böylece elçiler eli boş Basra’ya geri döndüler. Kûfe halkının tepkisini gören Basra halkının da tavrı İbn Ziyâd’a karşı değişti.¹¹² Böylece onu Şam’a götüren süreç başlamış oldu. İbn Ziyâd, Yezîd b. Muâviye’nin ölümünden 90 gün sonra Mes’ûd’un himayesi ile Şam’a gitti.¹¹³ Kûfeliler İbn Ziyâd’ın başlarında

¹¹⁰ İbnü’l-Esîr elçinin ismini Sa’d b. Karhâ olarak rivayet etmiştir. bk. Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 5/524-525; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/132.

¹¹¹ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 5/524-525; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/132

¹¹² Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 5/524-525.

¹¹³ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 5/525.

bulunan vekilini de azlettiler. Halife seçilinceye kadar başlarında duracak birini seçmek için toplandılar.¹¹⁴

Başlangıçta, Ömer b. Sa'd herkesin mutabık kaldığı isim oldu fakat Hemedânîliler kılıçlarıyla gelip kadınları Hz. Hüseyin için ağlayınca Ömer'den vaz geçtiler.¹¹⁵ Kûfe eşrafı Âmir b. Mes'ûd b. Halef el-Kureşî'yi seçti. Kûfe halkı ona biat edince durumu İbn Zübeyr'e mektup yazarak bildirdiler. Abdullah b. Zübeyr de onu Kûfe valiliğinde bıraktı.¹¹⁶ O bu görevde 3 ay kaldı. Sonrasında Abdullah b. Zübeyr burada Abdullah b. Yezîd el- Ensârî'yi namaz kıldırmakla, İbrahim b. Muhammed b. Talha b. Ubeydullah'ı da haraç sorumlusu olarak görevlendirdi. Böylelikle Abdullah b. Zübeyr Kûfe ve kuzey tarafındaki Araplarla Şam ve Ürdün hariç el-Cezire'nin kontrolünü ele geçirdi.¹¹⁷ Hicaz, Mısır, Irak, Cezire, Horasan ve diğer İslam şehirlerinde Abdullah b. Zübeyr adına hutbe okutuldu.¹¹⁸ Bu sırada Hassân b. Mâlik ise Ürdün'de Emevî propagandası yapmakta idi.¹¹⁹

3. Horasan'da Siyasi Durum

Horasan bölgesi birçok unsurun birada yaşadığı farklı bir etnik yapıya sahipti. Bölgede yaşayan grupları çoğunlukla Fârisilerden oluşuyordu ve Horasan'ın doğusuna doğru Türk nüfusunun sayısı artmaktaydı.¹²⁰ İlk göç hareketlerinin gerçekleştiği Muâviye döneminde, buraya yerleşim alanları yapılmış ve göçlerin önemli bir kısmını aralarında Temîmoğulları, Bekroğulları, Ezdîler ve Yemenliler'in bulunduğu Irak bölgesinden yapılmıştır.¹²¹ Horasan'a gelmiş Arapların çoğunu Basra'dan göç etmiş Kuzey Arabistanlı Araplar oluşturur. Burada önde gelen Kuzeyli Arap kabilesi Temîm iken Güneyli Arapların başında Ezdîler gelmektedir.¹²²

¹¹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/143.

¹¹⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/524; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/143.

¹¹⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/529.

¹¹⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/529.

¹¹⁸ Mes'ûdî, *et-Tenbîh ve'l-işrâf*, 266.

¹¹⁹ Yılmaz, "Muâviye b. Yezid'in Halifelikten Ayrılması", 192.

¹²⁰ M. Bahaüddin Varol, "İlk Dönem İslâm Siyâsî Tarihinin Şekillenmesinde Horasan Bölgesinin Yeri ve Önemi", *Selçuklu Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/18 (2004), 120.

¹²¹ Varol, "Horasan Bölgesinin Yeri", 121.

¹²² Philip K. Hitti, *Siyâsî ve Kültürel İslam Tarihi*, çev. Salih Tuğ (İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980), 2/431.

Selm b. Ziyâd, Yezîd b. Muâviye ve Muâviye b. Yezîd zamanlarında Horasan bölgesinin yöneticisi olarak bulunmaktaydı.¹²³

Selm b. Ziyâd, Yezîd'in ölüm haberini alınca başta bunu halka haber vermedi. Ancak daha sonra İbn Arâde şu anlama gelen beyitleri okudu: "Ey kapılarını kapayan Melik! Büyük olaylar vuku buldu, Harre'de ölenler oldu ve Yezîd'in saklanan haberi alenî oldu. Ey Ümeyyeoğulları son melikinizin cesedi Huvvârin'dedir."¹²⁴ İbn Arâde'nin Yezîd'i zemmeden ve haberleri ifşa eden şiirinden sonra Selm de Muâviye'nin oğlu Yezîd ile Yezîd'in oğlu Muâviye'nin öldüklerini açık açık söylemek zorunda kaldı ve halkı bir halife seçilinceye kadar kendisinin yahut kabul edecekleri birinin emri altında bulunup, biat etmeye çağırdı. Halk da ona istediği şekilde biat etmelerine rağmen iki ay sonra bu biatlarını bozdular.¹²⁵

64/684 senesi içerisinde Muâviye b. Yezîd'in vefatından sonra Horasanlılar Selm b. Ziyâd b. Ebîh'e biat etiler. Horasanlılar onun yönetiminden hoşnut oldular öyle ki o yıl doğan binden fazla çocuğa Selm ismini verdiler fakat daha sonra ahitlerini bozdular ve ihtilafa düştüler sonra Selm oradan ayrıldı ve yerine Mühelleb b. Ebû Sufra'yı bıraktı.¹²⁶ Horasanlılar rivayete göre kimseyi Selm kadar sevmemişti onlara oldukça iyilik yapmıştı ve onlar tarafından da sevilen biriydi.¹²⁷

Selm, Serahs'ta varınca Benî Kays b. Sa'lebe'den biri olan Süleyman b. Mersed ile karşılaştı. Süleyman, Mühelleb'in atanmasından hoşnut olmadı. Bunun üzerine Selm, Süleyman'ı Merv, Fâryâb, Tâlekân ve Cûzcân üzerine vali tayin etti.¹²⁸ Selm Nişâbur'da Abdullah b. Hâzim ile bir araya geldi. Abdullah b. Hâzim, Selm b. Ziyâd'ın Yemenîleri Horasan'a yönetici yapmasından memnun olmadı ve Selm'den valiliği kendisine bıraktığını açıklayan bir ahitnâme yazmasını istedi¹²⁹ İbn Hâzim almış olduğu belgeyle Merv'de bulunan Süleyman b. Mersed'in üzerine yürüdü. Onunla yaptığı savaşta Süleyman öldürüldü. Arkasından Talekân'da bulunan Amr b.

¹²³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/545.

¹²⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/545; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/154.

¹²⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/545; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/154.

¹²⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/246-247.

¹²⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/545; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/155.

¹²⁸ Mühelleb, Yemenlilerin Ezd koluna mensub birisi idi. bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/546; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/155.

¹²⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/546; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/155.

Mersed'in üzerine yürüdü. Amr b. Mersed de öldürülünce, onunla beraber olanlar bozguna uğrayıp kaçtılar ve Herât'ta bulunan Evs b. Sa'lebe'ye katıldılar.¹³⁰

İbn Hâzim Merv'e geri dönünce, Merv'de bulunan Bekir b. Vâiloğullarına mensup kişiler Herât'a kaçtı ve Horasan'da bulunan Bekroğullarına mensup diğer kollar da gelip Herât'ta toplandılar. Herât kalabalıklaşınca Evs b. Sa'lebe'ye İbn Hâzim'e saldırması ve Mudarlıları Horasan'dan göndermesi koşuluyla biat etmeyi teklif ettiler. Evs başta bu teklifi kabul etmedi ancak Mudarlıların, Mersed'in oğulları Süleyman ve Amr'ı öldürdüğü hatırlatılıp şartları kabul etmezse başkalarına biat etmekle tehdit edilince kararını değiştirmek zorunda kaldı.¹³¹ İbn Hâzim, Herât'ta büyüyen tehlikeyi sezince Merv ile Herat arasında bulunan bir vadiye karargâhını kurdu. Bekroğulları, Herât dışına çıkıp hendek açmayı teklif ettiler. Evs ise şehir sağlam ve korunaklı olduğu için içerde kalmayı teklif etti ancak teklifi kabul görmedi.¹³²

Bunun üzerine şehrin dışına çıktılar ve bir hendek açtılar. İbn Hâzim bir seneye yakın bir süre onlarla çarpıştı. Evsli Hilâl ed-Dabbî İbn Hâzim'e giderek kardeşlerine karşı kazanacağı zaferden hayır gelmeyeceğini söyleyerek uzayıp giden savaşa itiraz etti ve onlarla uzlaşmasını istedi. İbn Hâzim'in "Allah'a yemin olsun ki biz Horasan'dan gidecek olsak bile onlar razı olacak değildir." sözleri aslında barışa sıcak bakmayan muhataplarını ne kadar iyi tanıdığını göstermektedir. Hilâl kendisi ve takipçilerinin Abdullah bir özür beyan etmediği müddetçe savaşmayacağı konusunda ısrar edince, İbn Hâzim onu barışa ikna etmek üzere elçi olarak gönderdi. Hilâl önce Evs sonra da ileri gelenlerden bazıları ile görüşerek Allah'tan korkup kabile bağlarını korumalarını istedi. Fakat her iki taraf da ona Suheyboğullarıyla konuşmasını tavsiye etti.¹³³

Hilâl, Suheyboğulları ile konuştuğunda onu yalnızca bir elçi olduğu için hayatta tuttuklarını söyleyerek ancak iki yolla barışa rıza gösterebileceklerini belirttiler. Buna göre Mudarlıların Horasan'dan ayrılması yahut kalmak isterlerse silahlarını, savaş araçlarını altın ve gümüş gibi kıymetli mallarını vermeye rıza

¹³⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/546-547; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/156.

¹³¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/547; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/156.

¹³² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/547-548; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/156.

¹³³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/548; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/156.

göstermeleri gerekiyordu. Hilâl, İbn Hâzim'e durumu anlatmak için geri döndü. İbn Hâzim onlar hakkında "Allah Peygamberini Mudarlılardan gönderdiğinden bu yana Rebâlılar Rab'lerine kızgındırlar." ifadesini kullandı.¹³⁴

İbn Hâzim, Herat'ta Evs b. Sa'lebe ile yaptığı savaş yüzünden bir seneden fazla kaldı. Horasan'ın kaderini belirleyen son savaşları ise İbn Hâzim'in karşı tarafı tahrik edici sözler söylemek suretiyle saklandıkları hendekten çıkarması ile gerçekleşti. İbn Hâzim "Ey Rabâlılar, bir hendeğe sığınıp kaldınız. Horasan'a hendeği deşişir misiniz? Horasan'da bir hendekle mi yetineceksiniz?" şeklinde sözler söyleyerek onları kışkırttı ve sonunda Evs'in sözüne karşı gelerek hendekten çıkıp savaşmalarını sağladı. Ardından İbn Hâzim yanında savaşanları teşvik ederek kazananın Horasan'da mülkün sahibi haline geleceğini söyleyip zafer için ilerlemelerini istedi. Savaşın ardından İbn Hâzim taraftarları Bekir b. Vâil'e karşı üstünlük sağladı. Yenilenler düzensiz bir şekilde sağa sola kaçışırken bir kısmı hendeğe düşerek hayatını kaybetti ve Bekir b. Vâil'den 8 bin kişi öldürüldü. Böylece İbn Hâzim Herât'ı ele geçirdi ve Evs b. Sa'lebe, Sicistân'a kaçarak yoldayken veya Buraya ulaştıktan hemen sonra vefat etti.¹³⁵

İbn Hâzim, Herat'a oğlu Muhammed'i yönetici yaptı. Ayrıca onun yanına Şemmâs b. Disâr el-Utaridî de bıraktı. Sakîfli Bukeyr b. Vessâc'ı güvenlik kuvvetlerinin başına getirdikten sonra Merv'e geri döndü.¹³⁶

4. Hassân b. Mâlik'in Faaliyetleri

Künyesi Ebû Süleyman olan Şam badiyesi emiri Hassân b. Mâlik b. Bahdel b. Üneyf el-Kelbî,¹³⁷ Kelb kabilesinin lideri Bahdel b. Üneyf'in torunu ve Yezîd'in dayısıdır. Doğum ve ölüm tarihi bilinmeyen Hassân b. Mâlik, ailesinin ve mensubu olduğu Kelb kabilesinin gücü ve itibarı sayesinde Muâviye b. Ebû Süfyân ve Yezîd

¹³⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/548; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/157.

¹³⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/550-551; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/157.

¹³⁶ Taberî bu ismi Bukeyr b. Vişâh olarak vermiştir. bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/551; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/157; Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l ereb fi fûnûni'l edeb* (Beyrût-Lübnan: Dârü'l Kütübî'l İlmiyye, 2004), 21/36.

¹³⁷ Zirikli, *el-A'lâm*, 2/189.

b. Muâviye zamanında Filistin ve Ürdün valiliklerini elinde tuttu.¹³⁸ Sıffîn savaşı sırasında Muâviye'nin ordu komutanlarından biriydi.¹³⁹ Yeğenin yanındaki nüfuzunu hiç kaybetmeyen Hassân, hilafeti almak için Şam'a gelen genç Yezîd'e refakat etti. Muaviye b. Yezîd'in vefat ettiği dönemde kendi nüfuzunun etkisiyle Emevî hâkimiyetine sadık kalmış tek askeri kuvvet olan Ürdün ordusu ona bağlıydı.¹⁴⁰

Hassân b. Mâlik, Mervân'ı Dahhak b. Kays ile olan savaşında destekledi. İnsanların hilafet konusunda güvendikleri Hassân, 40 gün sonra halifelik yetkisinin Mervân'a verilmesinde etkili oldu."¹⁴¹ Kelbîlerin reisi, Yezîd b. Muâviye'in kendisine emanet edilen küçük çocuklarının menfaatlerini korumak ve olaylarının gidişatını gözlemlemek için Şam yakınlarına gitti ve halifenin çocukları ile birlikte Câbiye'ye yerleşti. Ubeydullah b. Ziyâd, Mervân b. Hakem'i halife olmaya ikna ettiğinde Hassân da, yeğeni Hâlid b. Yezîd'in hakkını müdafaa ettiği için Emevîler ve taraftarları Câbiye'de Hassân'ın yanında toplanmaya mecbur oldular. Burada Hassân'ın öncülüğünde bir meclis kuruldu. 40 gün müzakereden sonra Mervân halife ilan edildi. Hassân b. Mâlik ona biat etmeden önce yeğeni Hâlid'in halife olmak için varis olmasını, kendi kabilesi için önemli imtiyazlar kabul edilmesini ve kendi ailesi için Süfyânîler zamanında sahip olduğu özel imtiyazların devam etmesini şart koştu. Bu dönemden sonra Hassân b. Mâlik'in gücü ve etkisi azalmaya başlamıştır.¹⁴² Onun Şam'da Bicâdile adıyla bilinen bir sarayı vardı. Sonra bu saray Ebu'l Hadîd adıyla bilinir oldu.¹⁴³ Zehebî bahsi geçen bu sarayın ismini Behâdile olarak verir.¹⁴⁴

5. Dahhâk b. Kays'ın Faaliyetleri

Dahhâk b. Kays b. Hâlid el-Ekber b. Vehb b. Sa'lebe b. Kinâne, el-Kuraşî el-Fihri'nin¹⁴⁵ annesi Ümeyye bnt. Rabîa el-Kinânî'dir¹⁴⁶ Ablası kendisinden on yaş

¹³⁸ H. Lammens, "Hassân b. Mâlik", *İslam Ansiklopedisi (MEB.)*, (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1997), 5-1/342.

¹³⁹ Zirikli, *el-A'lâm*, 2/189; H. Lammens, "Hassân b. Mâlik", 5-1/342.

¹⁴⁰ H. Lammens, "Hassân b. Mâlik", 5-1/342.

¹⁴¹ Zirikli, *el-A'lâm*, 2/189

¹⁴² H. Lammens, "Hassân b. Mâlik", 5-1/342.

¹⁴³ Hayrettin Zirikli, *el-A'lâm*, 2/189.

¹⁴⁴ Zehebî, *Siyeru a'la mi'n-nübelâ*, 3/537.

¹⁴⁵ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/49; Şihâbüddin Ebu'l Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *el-İsâbe fî temyizi's-sahâbe* (Kâhire: y.y., 1328) 2/207

büyük olduğu rivayet edilen Fâtıma bnt. Kays'dır.¹⁴⁷ Ebû Ubeyde b. Cerrâh, onun amcasıydı.¹⁴⁸ Dahhâk b. Kays b. Hâlid el-Fihri, Kays kabilesinin lideridir. Künyesi Ebû Ümeyye veya Ebû Üneys'tir.¹⁴⁹ Ona Ebû Abdurrahman da denilirdi.¹⁵⁰ Yönetim ve siyasette etkili kimliği ile ön plana çıkan Dahhâk b. Kays, soylu bir hanım olan kız kardeşi Fâtıma'nın evinde şûrâ toplamıştır.¹⁵¹ Fakat bu toplantının zamanı ve konusu hakkında detaylı bir bilgi yoktur.

Dahhâk b. Kays'ın doğumu ile ilgili de çeşitli rivayetler bulunmaktadır. İbnü'l-Esîr onun hakkında "Sahabedendir, Hz. Peygamber'in (s.a.v.) sohbetini dinlemiş ve ondan müteaddid hadisler rivayet etmiştir. Tabiinden bir grup da ondan hadis rivayet etmiştir." demiş ve Dahhâk'ın, Peygamber'in vefatından yedi yıl önce doğduğunu rivayet etmiştir. Buna göre Dahhâk, Hz. Peygamberden (s.a.v.) hadisler rivayet etmiş ancak onunla sohbet etmemiştir ve ondan işitmesi semâ' yoluyla mümkün değildir.¹⁵² Bazılarının iddiasına göre ise Dahhâk sahabe değildir. İbn Kesîr, Dahhâk'ın, Hz. Peygamber (s.a.v.) zamanında yaşamış olduğunu ve buluşa ermeden önce onun sohbetini dinlediğini söylemiştir.¹⁵³ İbn Hacer "Buhârî onun sahâbî olduğunu söylemiş, Müslim ise Bedir Savaşı'na şahit olduğunu ifade etmiştir. Nesâî ondan namaz bahsinde¹⁵⁴ isnadı sahih olan bir hadis rivayet etmiştir. Taberî ise o ergenlik çağında bir çocukken Hz. Peygamber'in (s.a.v.) vefat ettiğini söylemiştir." der.¹⁵⁵ Zehebî, Dahhâk'ın sahabenin küçüklerinden olduğunu ve Nesâî'nin kendisinden hadis tahric ettiğini kaydetmiştir.¹⁵⁶ Yezîd b. Muâviye vefat ettiği zaman Dahhâk, Kays b. el-Heysen'e mektup yazarak Hz. Peygamber'den (s.a.v.) duyduğu hadisi eklemiş, kıyamet kopmadan önce ortaya çıkacak fitneleri şöyle aktarmıştır:

¹⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/49.

¹⁴⁷ Ebu'l Hasen Ali b. Ebu'l Kerem Muhammed b. Muhammed Abdülkerim b. Abdülvâhid eş-Şeybânî İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe fî Ma'rifetü's Sahâbe*, thk. Muhammed İbrahim el-Bennâ-Muhammed Ahmed Âşûr, Dâru's Şâ'b 3/49; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/243; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 2/207.

¹⁴⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/243.

¹⁴⁹ Zirikli, *el-A'lâm*, 3/309.

¹⁵⁰ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/49; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 2/207.

¹⁵¹ Zehebî, *Siyer-u a'lami'n-nübela*, 3/242.

¹⁵² İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/49.

¹⁵³ İbn Kesîr Vakidî'den gelen başka bir rivayetine göre Dahhâk, Hz. Peygamber (s.a.v.)'in vefatından iki sene önce doğmuştur der. bk. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/243.

¹⁵⁴ Şihâbüddin Ebu'l Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî İbn Hacer, *et-Tehzîbü't-tehzîb* (Haydarâbâd: Dâru Sâdır, 1365/1947), 4/449.

¹⁵⁵ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 2/207.

¹⁵⁶ Zehebî, *Siyer-u a'lami'n-nübela*, 3/241.

“Allah’ın selamı üzerine olsun. Konuya gelince, kıyamete yakın başınıza karanlık gecenin parçaları gibi fitneler gelecek. Kişi o fitnede mümin olarak sabaha erer kâfir olarak akşamlar, mümin olarak akşam eder kâfir olarak sabahlar. İnsanlar az bir değer karşılığı dinlerini satarlar.”¹⁵⁷ Dahhâk hadisin ardından sözlerini içinde buldukları duruma getirmiş ve şu şekilde sürdürmüştür: “Muhakkak ki Yezîd b. Muâviye ölmüştür, sizler de bizim kardeşimiz ve bir parçamızsınız. Bu sebeple kendimiz için birini seçmedikçe sizler önümüze geçmeyin.”¹⁵⁸ veya “Bizi bırakıp gitmeyin ki gücümüzü toparlayalım.”¹⁵⁹

Şam’ın fethi sırasında genç bir delikanlı olan Dahhâk b. Kays, rivayetlerden anlaşıldığı kadarıyla Hz. Peygamber’in (s.a.v.) vefatından önce doğmuş ve Hz. Peygamber’in sohbetlerinde bulunmamış bu nedenle bazı ilim adamlarınca hadis rivayeti konusunda farklı değerlendirmeler olmuştur.¹⁶⁰ Konumuzun sınırları dâhilinde kalan noktaya döndüğümüzde, başta bir halifenin olmayışından kaynaklanan boşluk ve karışıklık hâli içindeyken Dahhâk b. Kays’ın, yakınlarının bu zorlu dönemden geçerken kendisini ve alacağı kararları desteklemesini istediği anlaşılmaktadır.

Dahhâk, Muâviye’nin gayretli taraftarıdır. 39/659-660 senesinde Muâviye Dahhâk’ı 3000 kişilik bir kuvvetle Hz. Ali taraftarlarının üzerine, Hicâz’a göndermiş ve Dahhâk b. Kays, Hz. Ali’nin onlara karşı Hucr b. ‘Adî komutanlığında gönderdiği ordu tarafından mağlup edilmiştir.¹⁶¹ Dımaşk’ın fethine şahit olan Dahhâk, cesur valilerden biridir.¹⁶² Barada nehri kıyısında Hacerü’z-Zeheb yanında bir evi olan Dahhâk,¹⁶³ Şam’da ikâmet etmiştir.¹⁶⁴ Sıffin savaşına Muâviye’nin tarafında tanıklık

¹⁵⁷ İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe*, 3/50.

¹⁵⁸ İbn Sâd, *et-Tabakâtü’l-kübra*, 7/410.

¹⁵⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/243-244; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 2/207; Zehebî, *Siyer-u a’lami’n-nübela*, 3/242.

¹⁶⁰ Hz. Peygamber (s.a.v.) ile çocukken sohbet eden ve ona hizmet eden kişilerin sahâbîliği konusunda ittifak edilmiştir. Buradaki asıl tartışma mevzuu onun hayatının son yıllarında doğan ya da temyiz yaşı öncesi onu gören kişiler ile ilgilidir. Dâhhâk Hz. Peygamber’den (s.a.v.) iştmemiştir diyenlerin görüşüne karşılık Hz. Peygamber’in (s.a.v.) vefatı sırasında aklı başında bir çocuk olduğunu savunanlar olmuştur. bk. Sıdika Betül Erdim, *Hadis Usûlünde Çocuk Sahâbîlerin Rivayeti Meselesi* (Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017), 19-44.

¹⁶¹ K.V. Zettersteen, “Dahhâk”, *İslam Ansiklopedisi (MEB.)* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1997), 3/459.

¹⁶² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/243; Zehebî, *Siyer-u a’lami’n-nübela*, 241; İbn Hacer, *et-Tehzîbü’t-tehzîb*, 4/449; Zirikli, *el-A’lâm*, 3/309.

¹⁶³ İbnü’l-Esîr, *Üsdü’l-gâbe*, 3/49; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/243.

etmiştir. O sırada Dahhâk, Şamlıların başında komutan olarak bulunuyordu.¹⁶⁵ Dahhâk, savaşlarda Muâviye ile birlikte idi ve Muaviye onu ordusunun başında gönderdi. Dahhâk, Mambiç köprüsünü geçerek Rakka'ya gitti ve oradan Irak'ın iç kısmına hücum etti. Bir süre Hit'te¹⁶⁶ ikâmet etti. Daha sonra Muâviye b. Ebû Süfyân onu 53/672 yılında Ziyâd b. Ebîh'in vefatından sonra Kûfe'ye vali olarak atadı.¹⁶⁷

Muâviye aradan biraz zaman geçtikten sonra Dahhâk'ı bu görevden alıp Dimaşk'a atadı.¹⁶⁸ Kûfe'ye ise İbn Ümmü'l Hakem'i atadı ve Dahhâk, Yezîd b. Muâviye ölene kadar Dimeşk'te kaldı.¹⁶⁹ Dahhâk b. Kays, Harnûk'u (Numan Kasrı'nı) denetimi altına aldı ve burayı onardı.¹⁷⁰ Bazı rivayetlerde II. Muâviye 64/684 senesinde vefat ettiği gün namazını kıldırma görevini üstlendiği ifade edilmektedir.¹⁷¹ Eğer namazı kıldırın kişi diğer rivayetlerde geçtiği gibi Velid b. Utbe değilse bu vazifeyi Dahhâk'ın üstlenmiş olması muhtemeldir. Çünkü Dahhâk, II. Muâviye'nin Şam'daki işleri emanet ettiği ve namazları kıldırma görevini verdiği isimdir. Dahhâk, Muâviye b. Ebû Süfyân'ın Şam naibi idi. Muâviye'nin meşgul olduğu veya bulunmadığı zaman cemaate namaz kıldırır ve hukuk işlerini idare ederdi. II. Muâviye vefat edince oğlu Yezîd'e biat edilmesi işlerini yürüttü. Yezîd ve oğlu Muâviye'nin ardından insanlar işlerini yürütmesi için Dahhâk'a biat etti.¹⁷²

İbn Kesîr, Muâviye ve Dahhâk arasında geçen ve ikilinin ilişkilerini anlatan bir olay aktarmıştır. Buna göre Dahhâk b. Kays, bir gün Muâviye'nin yanındayken, Muâviye “Dahhâk'ın üstüne yürüdüm. Nihayet onu kendi kavminde eksik bir soya irca ettim.” beytini okumuş, Dahhâk ise “Kavmimiz bilir ki, biz atların sırtlarına vurulan çuluz.” karşılığını vermiştir. Muâviye “Doğru söyledin. Siz at çulusunuz ama biz süvarileriyiz.” demekle ona “Sizler atların bakıcı ve seyislerisiniz, biz ise süvari-

¹⁶⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/243; Zirikli, *el-A'lâm*, 3/309.

¹⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/49; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/243; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 2/207; Zehebî, *Siyer-u a'lami'n-nübela*, 241

¹⁶⁶ el-Anbar eyaletinde bir Irak şehri. bk. <https://www.britannica.com/place/Hit-ancient-city-Iraq> (Britannica / 12 Mayıs 2022).

¹⁶⁷ İbn Kesîr H. 54 yılında atamanın yapıldığını ifade eder. bk. İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/49; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/243; İbn Hacer, *et-Tehzîbü't-tehzîb*, 4/449; Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm*, 3/309; Zehebî, *Siyer-u a'lami'n-nübela*, 3/242; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 2/207.

¹⁶⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/243; Zehebî, *Siyer-u a'lami'n-nübela*, 3/242; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 2/207.

¹⁶⁹ Zehebî, *Siyer-u a'lami'n-nübela*, 3/242.

¹⁷⁰ Zirikli, *el-A'lâm*, 3/309.

¹⁷¹ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/49; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 2/207; Zehebî, *Siyer-u a'lami'n-nübela*, 3/242

¹⁷² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/ 241-242.

leriyiz.” demek istemiştir. Dahhâk ise at sırtının çulsuz olamayacağını söylemekle Muâviye'nin ve Ümeyyeoğullarının da kendileri olmaksızın bir iş yapamayacaklarını söylemek istemişti. Muâviye'nin 60/680 senesinde vefatından sonra ona mersiye söylemiş olan Dahhâk, Yezîd'e biat etmiştir.¹⁷³ Yezîd b. Muâviye gelene kadar şehri kontrol altında tutmuştur.¹⁷⁴ Yezîd'in halifeliği zamanında emir olan Dahhâk, Yezîd'in oğlu Muâviye zamanında da emir olarak görev yaptı.¹⁷⁵ Anlaşıldığı üzere Dahhâk b. Kays, bu süreç içinde Emevî ailesine sadık kalmıştır.

Dahhâk, Halife Muâviye b. Yezîd'in rahatsızlığı sürecinde onun tarafından Şam'da imamete atanmıştır.¹⁷⁶ Muâviye b. Yezîd hilâfetten çekildikten sonra Dımaşk'tan ayrılarak insanları İbn Zübeyr'e biate çağırması ve Dımeşk halkı da Dahhâk'a gelerek, insanlar yeniden bir halife etrafında toplanıncaya kadar işlerini halletmesi ve namazları kıldırması hususunda ona biat etmiştir.¹⁷⁷ Bazı rivayetlerde Dahhâk b. Kays'ın, Yezîd'den sonra Muâviye b. Yezîd'in vefatına kadar İbn Zübeyr'e biat etmeye davet ettiğinden bahsedilmiştir.¹⁷⁸ Dahhâk b. Kays'ın kritik zamanlarda aldığı kararlar, rivayetler eşliğinde genel olarak değerlendirildiğinde onun İbn Zübeyr'e davetinin Muâviye b. Yezîd'in hastalığı sürecinde halifeliği bırakıp inzivaya çekildikten sonra başlaması daha muhtemel görünmektedir.

Zettersen, ortaya çıkan karışıklıkta Dahhâk'ın konumuyla ilgili “Muâviye b. Yezîd'in vefatının ardından Suriye'de vuku bulan entrikalarda rol oynamıştır.” ifadesini kullanmıştır. Bazıları, Suriye'de yetkili idareci olarak bulunan Dahhâk'ın, baştan beri İbn Zübeyr'i desteklediğini söylerken bazıları da fırsatını bulduğunda kendi adaylığını insanların gözünde kabul ettirebilme düşüncesiyle tarafsız bir politika izlediğini iddia etmiştir.¹⁷⁹ Bu görüş temelsiz değildir. Kaynaklardan bize ulaşan rivayetlerin bazılarında Dahhâk'ın insanları kendisi adına biat etmeye çağırdığı ifade edilmiştir.¹⁸⁰ İbn Ziyâd, onu “Sen Kureyş'in büyüğün ve bir başkasına biat ediyorsun.” gibi sözlerle oyuna getirerek kendi adına biat almasını

¹⁷³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/ 241-242; Zettersteen, “Dahhâk”, 3/459.

¹⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/49.

¹⁷⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/243; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/49; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 2/207.

¹⁷⁶ Zettersteen, “Dahhâk”, 3/459.

¹⁷⁷ Zirikli, *el-A'lâm*, 3/309.

¹⁷⁸ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 2/207; Zehebî, *Siyer-u a'lami'n-nübela*, 3/242.

¹⁷⁹ Zettersteen, “Dahhâk”, 3/459.

¹⁸⁰ Zehebî, *Siyer-u a'lami'n-nübela*, 3/242; İbn Hacer, *et-Tehzîbü't-tehzîb*, 4/449

sağlamış, bir müddet sonra Dahhâk, yeniden Abdullah b. Zübeyr adına biat almıştır.¹⁸¹ Dahhâk'ın kendi adına biat istediği rivayeti vefatının ardından İbn Zübeyr'in onun hakkında ve onun kendisine itaati hakkında güzel düşüncelerini söylemiş olması sebebiyle kimi araştırmacılar tarafından zayıf bulunmuş ve Dımaşk'ta Abdullah b. Zübeyr adına gizlice beyat aldığı zaman hatırlatılmıştır.¹⁸² Dahhâk'ın gizlice beyat aldığı dönemde mescitteki kavganın ardından Emevîlerle anlaşmaya karar vermesi ve bizzat kendisinin Hassân b. Mâlik'i Cabiye'ye çağırdığı unutulmamalıdır. Dahhâk İbn Zübeyr'in yanında yer almayı seçmiş ve Mercirâhit'te onun adına savaşmıştır. Abdullah b. Zübeyr'in onu güzellikle anması bu açıdan oldukça normaldir. Kısa bir süre için de olsa İbn Ziyâd tarafından kandırılmış olması ihtimal dahilindedir.

Muhammed b. Ömer onunla ilgili “İnsanlar Şam'da ihtilafa düşünce Dahhâk b. Kays, Abdullah b. Zübeyr'e biat etmeye çağırdı. Abdullah da onu Şam valiliğine getirdi. Şam'da Mervân'a biat edildikten sonra Mervân onun üzerine harekete geçti ve Dahhâk ona karşı direndi.” diyerek, II. Muâviye'nin vefatından sonra Dahhâk'ın durumunu kısaca özetlemiştir.¹⁸³ Dahhâk, Mercirâhit denilen yerde girdiği savaş sonucu 64/684 senesi, Zilhicce ayının ortalarında öldürülmüştür¹⁸⁴ ve onunla birlikte Kays-Aylan kabilesine mensup pek çok kişi de hayatını kaybetmiştir.¹⁸⁵ Mercirâhit savaşı bir rivayete göre kurban bayramından 2 hafta sonra vukû bulmuştur.¹⁸⁶

Dahhâk b. Kays'ın şahsiyetiyle ilgili olarak, “Bir gün bir adam Dahhâk'ın 300 dinar değerindeki elbisesi için pazarlık yapınca Dahhâk, adama elbiseyi hediye edip, “İnsanların cimrisi elbisesini satanlardır.”¹⁸⁷ dediği bir rivayetten söz edilir. Bu hadise, Dahhâk b. Kays'ın cömert biri olduğunu göstermesi bakımından önemlidir.

¹⁸¹ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 2/207.

¹⁸² Mûsâ, *Vak'atü Mercirâhit*, 55.

¹⁸³ Zirikli, *el-A'lâm*, 3/309.

¹⁸⁴ İbn Sâd, *et-Tabakâtü'l-kübra*, 7/ 410-411; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/244; İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe* 3/50; İbn Hacer, *el-İsâbe*, 2/207; İbn Hacer, *et-Tehzîbü't-tehzîb*, 4/449.

¹⁸⁵ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 3/50.

¹⁸⁶ İbn Hacer, *el-İsâbe*, 2/208.

¹⁸⁷ Zehebî, *Siyer-u a'lami'n-nübela*, 3/476.

6. Câbiye Toplantısı Öncesi Mervân b. Hakem

Künyesi Ebu'l Hakem ve Ebû Abdülmelik olan Mervân'ın tam ismi, Mervân b. Hakem b. Ebü'l Hakem b. Ebü'l Âs b. Ümeyye b. Abdüşşems b. Abdimenâf, annesi ise Alkâme bnt. Âmine'dir. Hicretin ikinci yılı, İbn Zübeyr'den dört ay önce Mekke'de doğan Mervân'ın Hendek günü dünyaya geldiği de rivayet edilmiştir. Mekke'nin fethinden sonra İslam'a giren Hakem, Hz. Peygamber (s.a.v.) tarafından Taif'e sürüldüğü zaman Mervân, yedi veya sekiz yaşlarındadır.¹⁸⁸ Mervân, babasıyla birlikte Taif'e gitmiş ve burada büyümüş, Hz. Peygamberi (s.a.v.) görmemiştir.¹⁸⁹

Mervân'ın babası Hakem, Hz. Osman'ın amcası idi. Bu sebeple Hz. Osman, önce Hz. Peygamber'den (s.a.v.) onun Medine'ye dönebilmesi ve Taif'ten geri çağırılması için izin istemiş, Hz. Peygamber ona izin vermişti. Ancak bunun Hz. Osman'dan başka şahidi yoktur. Hz. Osman hilafeti zamanında Hz. Ebû Bekir'den ve Hz. Ömer'den ricada bulunmuş fakat onlar bunu kabul etmemiştir. Hz. Osman, kendi hilafeti döneminde Hakem'i geri çağırmış ve bu sebeple eleştirilere maruz kalmıştır.¹⁹⁰

Mervân'ın kararıyla, ilk defa onun döneminde hutbe, bayram namazından önce îrâd edilmiştir. Mervân bunu kendi hanedanın bir geleneği haline getirmiştir. Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'in Mervân'ın arkasında namaz kıldığı rivayet edilmiştir.¹⁹¹ Mervân b. Hakem, Hz. Osman'ın kâtibi ve mührünü taşıyan kişidir. Hz. Osman'ın kanını talep ederek Talha ve Zübeyr b. Avvam ile Cemel'de birlikte hareket etmiştir.¹⁹² Sıffin'de Muâviye'nin yanında bulunmuştur. Mervân, Şam dinarı bastıran ilk kişidir ve bu paranın üzerine ihlas sûresinin ilk ayetini yazdırmıştır. Mervân, Hz. Ali'ye biat etmiş,¹⁹³ Muâviye'nin hilafeti zamanında 42-49/662-669 yılları arasında Medine'ye taşınmış ve valilik yapmıştır. Muâviye birkaç defa onu görevden alıp, iade etmiş ve Medine valiliği, Mervân ve Saîd b. Âs arasında gidip

¹⁸⁸ Ebu'l Â'lâ Mevdudî, *Hilâfet ve Saltanat*, çev. Ali Genceli (İstanbul: Hilâl Yayınları,1980), 133.

¹⁸⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/193; İbnü'l-Esîr, *Usdü'l-Ğâbe*, 5/144; Zehebî, *Siyer-u a'lami'n-nübela*, 3/479; Zirikli, *el-Â'lam*, 8/94; Fevvâz Ali b. Cüneydib ed-Dehâs, *Mervân b. el-Hakem Müessisü'l-Fer'ı'l-Mervân fi'd- devleti'l Ümeviyye* (Mekke: Câmîatü'l-Kurâ,2005),10-11.

¹⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/193

¹⁹¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/193-194, , Zehebî, *Siyer-u a'lami'n-nübela* 3/378; Mevdudî, *Hilâfet*, 254.

¹⁹² Zehebî, *Siyer-u a'lami'n-nübela*, 3/477.

¹⁹³ Zirikli, *el-Â'lam*, 8/94.

gelmiştir. Mervân valiyken Cuma günleri Hz. Ali'ye şiddetle hakaret etmiştir.¹⁹⁴ Muâviye onu Mekke, Medine ve Taif'te görevlendirmiştir. 48/668 yılında Mervân'ı Medine valiliğinden azlettikten bir yıl sonra Saîd b. Amr'ı da azledip yerine Velîd b. Utbe'yi vali olarak atamıştır.¹⁹⁵ Sahîh-i Buhari'de, Hudeybiye Anlaşması ile ilgili Hz. Peygamberden rivayet ettiği bir hadis bulunmaktadır. Cesur ve kurnaz olduğu kaynaklarda yer almıştır.¹⁹⁶

7. Mercirâhit Savaşının Sebepleri

Savaşlar, toplumların ve devletlerin hayatında zaman zaman köklü değişimlere sebep olan temelde yıkıcı olaylardır. Savaşların meydana getirdiği değişim ve sonuçlar değerlendirilirken, tarafları silahlı çatışmaya götüren sürecin incelemesi de indirgemeci bir yaklaşımdan uzak durularak bütüncül bir bakış açısıyla yapılmalı ve her etken üzerinde titizlikle durulmalıdır. Mercirâhit savaşının incelediğimiz kaynaklar ışığında sebepleri şu şekilde sıralanabilir:

- Halife Muâviye b. Yezîd'in kendisinden sonra yerine geçecek bir veliaht bırakmamış olması ve devlet içindeki en önemli makamın boş kalmasından doğan karışıklık
- Yezîd b. Muâviye'nin vefatından sonra kendine biat alan Abdullah b. Zübeyr'in hâkimiyet alanını genişleterek, Hicaz'da, Şam'a karşı ikinci bir otorite unsuru olarak öne çıkması
- İbn Zübeyr'i destekleyen Kaysîler ve Emevî iktidarının destekçisi Yemenîler arasındaki çekişmenin artarak devam etmesi
- Câbiye'de alınan kararları uygulamak için önce muhalif grupları bertaraf etme gerekliliği

Mercirâhit ovasında vukû bulan savaşın en temel nedenlerinden biri aslında, tarafların destekçilerinin savaştan başka bir çözüm görmemiş olmalarıdır. Savaş öncesinde Ümeyyeoğulları ile anlaşmaya ikna olmuş Dahhâk b. Kays'ın kararı,

¹⁹⁴ Zehebî, *Siyer-u a'lami'n-nübela*, 3/479.

¹⁹⁵ İbnü'l-Esîr, *Üsdü'l-gâbe*, 5/144.

¹⁹⁶ Zehebî, *Siyer-u a'lami'n-nübela*, 3/477; Muhammed Abdülatif Abdüşşâfi, *el-Âlemü'l-İslâm fi asri'l-Ümevî* (Kahire: y.y., 1984), 138-139.

kabile mensupları tarafından değiştirilirken, diğer tarafta Mervân'a Câbiye toplantısının ardından Kaysîlerin üzerine gitmesi tavsiye edilmişti. Abdullah b. Zübeyr'in bizzat savaşta yer almadığı hatırlanacak olursa, Kâysi ve Yemenîler arasındaki çekişme ve gerginliği anlamının savaşın altında yatan sebepleri kavramak açısından önemi de ortaya çıkmış olacaktır. Çünkü Mercirâhit Savaşı'nın nedenleri arasında zikrettiğimiz bu madde aynı zamanda Emevîlerin yıkılış sebepleri arasında da karşımıza çıkmaktadır.¹⁹⁷ Kuzey Arabistan'dan gelen Mudarlılar içinde ileri gelen grup olan Kaysîler ve Güney Arabistanlı Yemenîler içinde itibar sahibi Kelbîler arasındaki ayrılık kimi araştırmacılara göre daha eski bir köke sahiptir. Çünkü soylarını Hz. İsmail'e dayandıran ve kendilerine Adnânîler diyen Kuzey Arabistanlı kabileler ve Kâhtân soyuna mensup Güney Arabistanlılar hiçbir zaman tam anlamıyla birbiriyle karışmamış, aralarındaki sınır daima korunmuştur.¹⁹⁸

II. Muâviye'nin vefatını takip eden süreçte, hanedanın bel kemiği olan Suriye Arapları arasında büyük bir anlaşmazlık patlak verdi ve koalisyonları devleti ayakta tutan bu iki grup Mercirâhit'te karşı karşıya geldi. Mervân zaferini güvence altına almış olsa da Kaysî ve Yemenîler arasındaki uçurum giderek arttı. Nicholson iki kabile arasındaki bu husumeti giderek ırk düşmanlığına dönen bir kan davası olarak nitelendirmektedir. Öyle ki bu düşmanlık İspanya'nın fethinin ardından Kuzeyliler ve Güneylilerin aynı bölge içinde bir arada yaşamalarını engelleyerek sivil bir savaşın çıkma endişesine karşı idarecileri önlem almaya sevk etmiştir.¹⁹⁹ Hâkimiyet üzerindeki müşterek menfaatleri Suriyelileri Muâviye'ye bağlayan önemli bir etkendi. Çünkü Irak'tan farklı olarak Suriye hazinenin bulunduğu, aynı zamanda maaşların daha yüksek olduğu hâkim olan bölgeydi.²⁰⁰ Bu konuda Wellhausen de benzer bir yorumda bulunarak İslam öncesi dönemle ilgili rivayetlerde Kaysî-Yemenî düşmanlığına dair herhangi bir rivayet veya buna işaret olmadığını kaydeder. Kaysî-Yemenî mücadelesi bazı araştırmacıların ifade ettiğine göre coğrafi temelli

¹⁹⁷ Âdem Apak, "Emevîlerin Siyâsi Tarihi". İslam Târîhi ve Medeniyeti, ed. Adnan Demircan (İstanbul: Siyer Yayınları, 2018), 3/280.

¹⁹⁸ Philip K. Hitti, *Siyâsi ve Kültürel İslam Tarihi*, 2/431; Bumdah Merzâk, "Ma'raketü Mercü Râhit ve Devrü'l-Kabâili'l-Yemeniyyeti fî Bekâi'l-Hilâfeti'l-İslâmiyyeti fî Benî Ümeyye (64-684)", *Mecelletü'l-Müfekkîr* (Camiatü'l-Cezair), 2/1 (2020), 41.

¹⁹⁹ Reynold A. Nicholson, *A Literary History of the Arabs* (Oxon: Routledge, 2011), 4/199.

²⁰⁰ Wellhausen, *Arap Devleti*, 72.

iken kimileri bunu soy-kabile temeline dayanan bir husumet olarak ifade eder.²⁰¹ Düşmanlığın sonradan ortaya çıktığı düşüncesini taşıyan araştırmacılara göre, iki kabile arasındaki bu ayrılık Müslümanların Suriye’yi fethi ve Kaysîlerin buraya göç etmesinden sonra ortaya çıkmıştır.²⁰²

Kays kabilesi ve Kudâa‘ kabilesi arasındaki soydan gelen fark önceden beri vaki olmakla birlikte Kelbîlerin iktidar ile akrabalık bağıını kullanarak oluşturduğu yakınlık, Kaysîleri geri plana iterek aralarındaki düşmanlığı derinleştirmiştir.²⁰³ el-Cezire’de yaşayan Kays kabilesi mensuplarının tamamı Mervân ve ailesine düşman idi.²⁰⁴ Ubeydullah Kaysîlerden de orduya asker toplamıştır fakat bu genel bir probleme işaret etmektedir. Kaysî ve Yemenî kabileleri arasındaki mücadele ve konunun karmaşıklığı araştırmamızın sınırlarını aşıyor ancak açık olan bir durum var ki Kaysî-Yemenî, Kuzeyli-Güneyli Arap bölünmesinin İlk İslam dönemine uzanan bir kökü bulunmamaktadır.²⁰⁵ Kaysîler ve Yemenîler her ne kadar politik görüşlerini kelimelerle ifade etmese de bunu hareket ve eylemleriyle birbirlerine göstermiştir.²⁰⁶

Yusuf el-‘İş, Kaysî ve Yemenî kabileler arasındaki mücadelenin İslam öncesi dönemlere dayandığı görüşünü taşıyan araştırmacıların fikirlerine katılmamakta ve birbirine yakın yerlerde yaşayan bu iki grup arasındaki tartışmaların belli bir kökene dayalı nefret veya ayrılıktan ziyade günlük hayatın içinde olabilecek doğal kavgalar olduğu düşüncesini taşımaktadır. Husumetin Muâviye zamanında başladığını söyleyen araştırmacılar olduğunu da belirten Yusuf el-‘İş, Muâviye zamanında Şam emiri olan ve savaşlarda onunla birlikte yer alan Dahhâk b. Kays’a dikkat çekerek o dönemde Yemenîlere karşı Kaysîlerin sindirilmesi durumunu reddeder. Yemenîler buraya fetih döneminden önce gelmiştir ve bu sebeple kendilerini yaşadıkları

²⁰¹ Gleave, Marj Rahit, Battle Of (AD 684)”, 390.

²⁰² Wellhausen, *Arap Devleti*, 85.

²⁰³ Wellhausen, *Arap Devleti*, 85.

²⁰⁴ Kennedy, *The Armies of the Calips*, 32.

²⁰⁵ Suriye’de Abdülmelik zamanında ortaya çıktı. Kendilerine Yemeniye diyen kabileler, aslında Müslümanların fetih hareketleri sırasında zaten Suriye’de olanlar veya başta Kelb, Sekûn, Sekâsik gibi Suriye çölünden gelip fetih ordularına katılanlardı. Bunun aksine Kaysîler-Kilâb, Süleym, Ukayl daha ziyade Muaviye’nin saltanatı zamanında kuzeye göç eden kabile üyeleri idi. bk.Kennedy, *The Armies of the Calips*, 33.

²⁰⁶ Patricia Chrono, “Were the Qays and Yemen of the Umayyad Period Political Parties?”, *Der Islam* 71/1(1994), 11.

toprakların asıl sahibi olarak görmekteydiler. Fetihlerden sonra gelen Kaysîler ise oraya yerleşmelerine rağmen sosyal karakter olarak Yemenilerden farklı kaldılar. Örneğin iktidarın yanında Irak'ta da savaşmaya gitmiş fakat Hicaz'la savaşmayı kabul etmemişlerdir. Harre ordusuna giden ordunun çoğunluğunun Yemenîlerden oluştuğu bilinmektedir.²⁰⁷

Âdem Apak, kabilelerin Emevîler dönemindeki durumuyla ilgili, ilk bakışta göçlerin bir arada yaşama bilinci ve duygusunu oluşturacağı düşünülse de kabilelerin asabiyet anlayışında bir değişikliğe neden olmadığı değerlendirilmiştir. Bunun aksine Hemdân, Becîle gibi küçük kabileler, Mudar, Rebîa gibi büyük ve daha güçlü olan kabilelerle birleşme yoluna giderek onların sahip olduğu siyasi ve sosyal ayrıcalıkları elde etmiştir. Siyasi rekabetin Emevîler dönemindeki en güçlü yansımalarından biri Şam'da Kelbîler ve Kaysîler arasında gerçekleşmiş, önemli görevlerin çoğu Kelbîlere verildiği için Kaysîler Emevîlere karşı İbn Zübeyr'i desteklemiştir.²⁰⁸

Kaysî-Yemenî mücadelesinin köklerini İslam öncesi dönemde aramak yerine buraya Kaysîlerin göç etmesinden sonraki zaman dilimi üzerine eğilmekte fayda görüyoruz. Demografik yapının değişmesi ile birlikte sahip olduğu konumu korumak isteyen Yemenilerin ve kendilerine bir yer edinerek daha çok güçlenmek isteyen Kaysîlerin siyaseten etkinliklerini arttırmak isteyecekleri aşikârdır. Bu durumda meydana gelebilecek menfaat çatışmalarını engelleyici, etkili ve sürekli bir denge politikasına ihtiyaç duyulmaktadır. Mercirâhit Savaşı ile ulaşılan nokta, bu dengenin sağlanamaması durumunda oluşabileceklerin sonuçlarından biridir.

Bu bölümde, konumuzla ilişkisi sebebiyle Husayn b. Nümeyr ve Abdullah b. Zübeyr arasında geçen halifelik ile ilgili görüşme, araştırma konumuz dâhilinde incelenmiş ve daha sonra II. Muâviyenin iktidar dönemine değinilmiştir. Muâviye b. Yezîd genç yaşta halife olmuş ve sağlık problemleri ile uğraşmak zorunda kalmıştır. Oldukça kısa süren iktidarı boyunca babasının valilelerini değiştirmemiş ve devlet içinde önemli değişikliklere sebep olacak kararlar almamıştır. Halifelik süresi uzun olmadığı için bazı rivayetlerde onun iktidarı dönemine atıf yapılmadan, doğrudan

²⁰⁷ 'İş, *ed-Devletü'l Ümeviyye*, 185-186.

²⁰⁸ Âdem Apak, *Erken Dönem İslam Tarihinde Asabiyet* (İstanbul: Ensar Yayınları, 2016), 223-228.

Yezîd'in vefatını takip eden zaman dilimine yer verildiği görülmektedir. Muâviye b. Yezîd, mescitte halka yaptığı son konuşmadan sonra halkın karşısına çıkmamış ve vefat edene kadar geçen zamanı inzivaya çekilerek yaşamıştır.

II. Muâviye'nin yerini değiştirmedeği isimlerden biri de, Şam'da insanlara namaz kıldırması ve işlerini yürütmesi için görevlendirdiği Dahhâk b. Kays'tır. Kays kabilesinin lideri olan Dahhâk, Muâviye b. Ebû Süfyân ve Yezîd b. Muâviye zamanında da Emevîlerin yanında yer almış ve onlar tarafından farklı bölgelerde görevlendirilmiştir. Muhtemelen, Muâviye b. Yezîd'in hastalığı sebebiyle devlet işlerinden uzak olması ve bir müddet sonra vefat etmesi, Dahhâk b. Kays'ı kabilesinin geleceği için yeni bir arayış içinde bırakmış ve sonunda İbn Zübeyr'den taraf olmuştur. Dahhâk, İbn Zübeyr'e biat ettikten sonra Şam'da onun adına gizli biat almaya başlamıştır. Hassân b. Mâlik ise hilafetin Süfyânî ailesinde kalması ve yeğenlerinden biri olan Hâlid b. Yezîd'in halife olması için çaba göstermiş ve bunun için taraftar toplamaya çalışmıştır. Aynı zamanda Kelbîlerin lideri pozisyonunda olan Hassân, Dahhâk'a mesafeli olmuştur. Kaysîlerin ve Kelbîlerin arasındaki sessiz güç mücadelesinin bilincinde olan iki lider de boş kalan hilafet koltuğuna oturacak kişinin kendileri ve kabilelerinin geleceği için ne kadar önemli olduğunun farkındadır.

Basra'da kalarak kendisinin emniyette olduğunu düşünen İbn Ziyâd Kûfe'ye elçilerini göndermiş ve Kûfe halkının geçici olarak kendisine biat etmesini arzu etmiştir. Fakat işler onun plandığı gibi gitmemiş, elçiler Kûfe'den olumsuz bir cevap alarak geri dönmüştür. Çok kısa bir süre sonra Basra halkının da Ubeydullah b. Ziyâd'a itaat etmeyi bırakarak emirlerini yerine getirmemeye başlamıştır. Basra halkı İbn Ziyâd'a biat ettiği ilk gün, onun yanından ayrılır ayrılmaz kendi aralarında onu yönetici olarak görmediklerini konuşarak İbn Ziyâd'a karşı düşüncelerini net bir şekilde belli etmiştir. İbn Ziyâd canının tehlikede olduğunu hissedince Basra'dan Şam'a kaçmış ve yolda Abdullah b. Zübeyr tarafından Medine'den kovulan Emevî ailesinin kafilesi ile karşılaşmıştır. Medine'den çıkarılmadan önce Mervân b. Hakem burada yaşamaktaydı fakat Emevîler dışarıya bilgi taşımayacaklarına dair verdikleri sözü tutmadıkları için Medine'den sürülmüştü. Neticede Horasan, Basra, Kûfe gibi

bütün şehirler İbn Zübeyr'e biat etti ve Abdullah b. Zübeyr Hicaz'dan ayrılmasına gerek kalmadan Şam ve Ürdün hariç bütün topraklarda üstünlüğü ele geçirdi.

II. BÖLÜM

OLUŞUMU VE ETKİLERİ AÇISINDAN MERCİRÂHİT SAVAŞI

İlk bölümde Yezîd b. Muâviye'nin ardından oğlu Muâviye'nin vefatını takip eden olaylar zinciri kapsamında Mercirâhit'ta karşı karşıya gelecek olan tarafları, bunların bulunduğu şehirleri ve bu şehirlerdeki siyasi durumu çalışmamızın sınırları kapsamında incelemeye gayret ettik. Başta bir yöneticinin olmaması birçok yerde huzursuzluk ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Daha Emevî Devleti kurulmadan önce ayrışan grupların arasındaki mücadeleye büyümeye devam ederek savaş meydanına taşınmıştır. Bu bölümde savaş öncesi gerçekleşen en önemli hadise olan Câbiye toplantısı, Mercirâhit savaşı ve savaşın akabinde vuku bulan önemli hadiseler ele alınıp incelenecektir.

1. Câbiye İsmi

64/684 yılı içinde Mercirâhit savaşından çok kısa bir süre önce yapılan Câbiye toplantısından çıkan sonuç, Emevî taraftarlarının, başlarında seçilmiş bir lider ile savaşa girmesini sağlamıştır. Stratejik konumu ve tarihi önemi hakkında açıklama yapacağımız Câbiye, savaşın taraflarının belirlendiği yerdir.

Câbiye, İbn Hurdazbih'in Şam civarındaki yerleşim bölgelerini yazarken kaydettiği yerlerden biridir.²⁰⁹ Havran'ın kuzeyindeki, Mercü's-Suffâr'a fazla uzak olmayan Khaulan arazisine yayılmış Şam bölgesinin bir kasabasıdır. Hemen yakınında Ümmü's-Süveyt denilen oldukça can yakıcı yılanların olduğu Câbiye tepesi yer alır.²¹⁰ Şam'ın güney batısına bir günlük mesafe olan Cevlân'da, Gassânlı Cefnî emirlerinin merkezi olması sebebiyle "emirler câbiyesi" olarak adlandırılmıştır. Etimolojik olarak "hazine" anlamına gelen kelimenin çoğulu "cavâbî" nin, Câbiye'nin birçok tepe üzerine kurulmuş olmasıyla ilgili olduğu düşünülmektedir. Yarı yerleşik yarı göçebe halkın yaşadığı bu arazide, binalar ile çadırlar karışık bir halde iskân edilmiştir. Orada gür bir kaynak ve civarında hâlâ Suriye çölü

²⁰⁹ Ebu'l Kasım Ubeydullah b. Abdullah İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l memâlik*, ed. M. J. De Goeje (Leyden: E. J. Brill, 1889), 77.

²¹⁰ Guy Le Strange, *Palastine Under the Muslims: A Description of Syria and The Holy Land From A.D. 650 to 1500* (Massachusetts: b.y., 2001), 460.

bedevîlerinin uğradığı otlak ve meralar vardır.²¹¹ Câbiye, Callik ile birlikte Gassânîlerin meşhur iki merkezinden biridir. Câbiye hakkında bugün, geniş anlamda elimize bilgi ulaşmamış olması kaynaklardaki kıtlığın yanı sıra bir hataya bağlanmaktadır. Buna göre Gassâniler, birtakım hatalı yorumlar neticesinde göçebe olarak düşünülmüş ve onların merkezi Câbiye, göçebe bir topluluğun askeri kampı olmaktan öte değerlendirilmeye tâbi tutulmamıştır. Muâviye 39-40/660 yılında halife olmadan önce, henüz bir valiyken, Câbiye yirmi yıl boyunca Şam'ın tamamının merkezi konumunda kalmıştır.²¹² Bölgenin askeri ve siyasi tarihinde önemli bir rol oynamış Câbiye'nin, Gassânî yapılarının geçmişi incelendiğinde bir çadır topluluğundan fazlası olduğu anlaşılmaktadır. Günümüze ulaşan kaynaklar oldukça sınırlı olsa da başka yerlerde varlığını korumayı başarmış mermersi muhkem Gassânî binaları, başkentin de bu şekilde sağlam binalardan inşa edildiğini düşündürmektedir. Kelimenin etimolojik kökeninin Süryanice “seçilmiş” anlamına gelen kelimedenden gelmiş olabileceği ikinci bir ihtimal olarak değerlendirilmiştir.²¹³

Kaynaklarda Câbiye'ye ilk olarak Piskopos Simeon'un (yaklaşık) 520 yılında Süryânice yazdığı mektubunda rastlanmıştır. Yine bu mektup vasıtasıyla, Süryanice karşılığı Gbīthā olarak ifade edilen Câbiye'nin, yakınında bir askeri kamp olduğunu öğreniyoruz. Bölge henüz Gassânilerin elindeyken ilki Fârisîler ikincisi Müslümanlarla olmak üzere iki büyük savaşa sahne olmuştur. Yermük Savaşı,

²¹¹ H. Lammens, “Câbiye”, *MEB İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978),3/3.

²¹² İrfan Shahid, Lammens'in Gassânileri değerlendirirken kullandığı üslubu ve onu takip edenleri eleştirmektedir. Ayrıca o, Muâviye'nin görünüşe önem verdiğini, başkentin Câbiye'den Dimeşk'e taşınmasının nedenlerinden birinin de bu olduğunu düşünmektedir. Kanaatini, Muâviye'nin dışardan gelen konuk ve elçileri etrafı çadır ve kulübelerle dolu Câbiye'den ziyade Dimeşk'te ağırlamak isteyeceği şeklinde izah etmiştir. Claude Cahen, Suriye'de hayatını sürdüren ve Bizans geleneklerinden etkilenmiş Arapların etkisinin arttığını ve bu etkinin halifenin yakınında olmalarından kaynaklandığını söylemektedir. Yani halifenin etrafında elde ettikleri güç temelde halifenin onların görüşüne önem vermesine dayanmaktadır. bk. Shahid İrfan, *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century Vol II Part I: Toponymy, Monuments, Historical Geography and Frontier Studies* (Washington D. C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2002), 96; Claude Cahen, *İslamiyet Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar*, çev. Esat Mermi Erendor (Ankara: Bigi Yayınevi, 1990), 34.

²¹³ Shahid ayrıca, kelimenin etimolojik kökeni ne olursa olsun, çoğulu için yapılan “cawabi” okumasının yanlış olduğunu ve “khawabi” ifadesiyle karıştırıldığını iddia etmektedir. bk. Shahid, *Byzantium and the Arabs*, 97.

Câbiye Savaşı olarak da kaynaklarda yer bulmuştur.²¹⁴ Müslümanlar, zaferlerinin ardından bölgeye Bilâdü’ş-Şam’ın yönetimini kolaylaştırmak için buraya karargâh inşa etti ve buranın stratejik önemi, Muâviye’nin 20 yıllık valiliği süresince aynı kaldı. Emevîler, Gassânîlerden aldıkları diğer yerleri yeniden imar edip Kasrû’l-Hayrû’l-Garbî gibi yeni yapılar inşa ederken Câbiye’de fazla bir değişiklik yapmamıştır. Bu da yerleşkenin mâmur bir şekilde devralındığının bir kanıtıdır.

Şam’ın güney batısındaki kapıya Bâbü’l-Câbiye denir. İdrisî, Câbiye’yi Şam’ın isimlerinden biri olduğunu düşünerek yanlış bir değerlendirme yapmıştır.²¹⁵ İslam’ın bölgeye gelişiyle birlikte daha önemli bir mevki haline gelmiştir. Burada kurulan karargâh uzun süre Şam ordusunun umûmî karargâhı olarak kaldı. Süfyânîler döneminde Şam’ı bile geride bırakarak Suriye’nin önde gelen askeri merkezi olmayı başardı. Yermük savaşında Bizans’a karşı bu bölgede taraflar karşı karşıya gelmiş ve neticesinde savaş ganimetleri yine burada toplanmıştır. Câbiye, Hz. Ebû Bekir döneminde yapılan fetihler sırasında İslam toprağı haline gelmiştir. Askeri üs olması sebebiyle sahip olduğu bu stratejik önem Süleyman b. Abdülmelik döneminde üssün Dâbık’a taşınmasına kadar devam etmiştir.²¹⁶

Hz. Ömer’in halifeliği döneminde burada gerçekleştirdiği Safer 16/Mart 637 tarihinde gerçekleştirdiği ziyaret büyük önem arz etmektedir. Burada gayr-i müslimlerin statüsü, toprakların tazmini gibi konuları komutanları ile görüşmek için Câbiye’ye gelmiş burada yirmi gün kalarak savaş ganimetlerini de pay etmiştir.²¹⁷ Halife, Câbiye’de bulunduğu sırada ashabın önde gelenlerinin de katıldığı bir toplantı yapmış ve burada bir konuşma gerçekleştirmiştir. Bu sebeple, yapılan toplantı “Yevmü’l-Câbiye”, konuşma ise “Hutbetü’l-Câbiye” adıyla kaynaklarda yer

²¹⁴ Savaş, geniş otlak ve sulak alanlara sahip Câbiye veya Gabitha’da başlamıştır. Bizans’ın Arap müttefikleri için önem taşıyan savaşta, Bölgeyi Müslümanlara karşı kaybetmek istemeyen Gassânîler de aktif rol almıştır. Walter E. Kaegi, *Byzantium and the Early Islamic Conquests* (New York: Cambridge Universty Press, 1992), 112-114.

²¹⁵ Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah el-İdrisî, *Kitâbü Nüzhetü’l-müşâtâk fi ihtirâkı’l-âfâk* (Kahire: Mektebetü’s-Sekâfeti’d-Dîniyye, 2002), 368.

²¹⁶ Mustafa Fayda, “Câbiye”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 6/538.

²¹⁷ Hz. Ömer bölgeye birden fazla ziyaret gerçekleştirmiştir. Burada görüşmenin önemi ve hutbeye dikkat çekmek için Safer 16/Mart 637 tarihli ziyaretine yer verdik. Ayrıntılı bilgi için bk. Mustafa Fayda, “Ömer”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/51-53.

almıştır.²¹⁸ Lammens, toplantıda bulunmanın büyük bir şeref sayıldığını çünkü bu toplantıda, kurulacak divanın temellerinin atıldığını ifade etmiştir. Câbiye'nin diğer bir önemi ise sahip olduğu temiz havadır. Filistin'de Amvâs vebası ortaya çıktığında ordudakiler, güzel havası nedeniyle iyileşme sürecini burada geçirmiştir.²¹⁹

Tarihî arka planının ötesinde Câbiye konumuz açısından büyük önem taşımaktadır. Mercirâhit savaşının hemen öncesinde burada gerçekleşen toplantı Emevî Devleti'nin geleceğini etkilemiş ve iktidarın Süfyânî ailesinden Mervânîlere geçişine şahitlik etmiştir. Savaşın ardından bölgesel etkinliğini koruyan Câbiye, aynı zamanda Halife Abdülmelik'in, oğullarını veliaht olarak tayin ettiği yer olmuştur. Abdülmelik, kışı el-Sinnebre sarayında geçirdikten sonra Şam'a dönmeden önce 1 ay kadar Câbiye'de kalırdı. Siyasi anlamda Câbiye'nin önemi Abdülmelik'in veliahtlarını ilan etmesi ile son bulurken, askeri önemi Halife Süleyman'ın İstanbul'a yapılan seferler sebebiyle karargâhın yerini Câbiye'den Dâbık'a taşıması ile kaybedilmiştir. Abbasî devrinde başkentin Bağdat'a taşınması sonucu unutulmuş yerlerden biri haline gelen Câbiye birkaç yüzyıl sonra yeryüzünden neredeyse tamamen silinmiştir.²²⁰

1.1. Câbiye Toplantısı Öncesi Siyâsî Gelişmeler

Sebepler ve sonuçları açısından, Emevîler'in siyasi tarihini inceleyen her araştırmacının üzerinde durmasını gerektiren Câbiye toplantısı, belli şartların olgunlaşması sonucunda meydana gelmiştir. Toplantıdan önce tarafların faaliyetlerini araştırdığımızda, kendisi adına biat almış olan İbn Zübeyr'in, kardeşi Ubeyde'yi Medine'ye, Abdurrahman b. Cahdem'i Mısır'a yönetici olarak atadığını ve buna ek olarak, Mervân dâhil Medine'de yaşayan Ümeyyeoğullarına mensup herkesi Hicaz'dan sürdüğünü kaynaklar bize bildirmektedir. Daha sonra halife olarak Emevîler'in en parlak dönemlerinden birini inşa edecek Abdülmelik b. Mervân bu sürgün sırasında 28 yaşındaydı. Abdullah b. Zübeyr ile görüşmesinin ardından Şam'a ulaşan Husayn, İbn Zübeyr'in kendisinden biat almaya çalıştığını fakat kendisinin

²¹⁸ Hz. Ömer'in Câbiye tepesinde hutbesini irâd ettiği rivayet edilmiştir. bk. Guy Le Strange, *Palastine Under the Muslims*, 460; Fayda, "Câbiye", 6/538; Shahid, *Byzantium and the Arabs*, 101.

²¹⁹ Lammens, "Câbiye", 3/3; Shahid, *Byzantium and the Arabs*, 101.

²²⁰ Lammens, "Câbiye", 3/3; Shahid, *Byzantium and the Arabs*, 102.

bunu reddettiğini beyan etmiştir. Başkentteki durumu gözlemleyen Husayn, Ümeyyeoğullarını “Sizleri karışıklık içerisinde görüyoruz. Abdullah b. Zübeyr Şam bölgesine girmeden, burada kör ve sağır bir fitne ortaya çıkmadan önce başınıza bir emir seçip biat ediniz.”²²¹ diyerek uyarmıştır.

Husayn b. Nümeyr’in İbn Zübeyr’e biat etme teklifini reddettiğini iddia etmek suretiyle Ebtâh görüşmesini çarpıtarak anlatması, başından beri yaptığı teklifin samimiyetini sorgulatmaktadır. Bu durumda Husayn, ya İbn Zübeyr’e biat hususunda en başından beri samimi değildi ya da artık Ümeyyeoğullarına dönmüş, safı belli bir komutan olarak konumunu henüz yeni halifeyi seçmemiş Ümeyyeoğulları arasında koruması gerektiği için anlatisını değiştirmiştir. Husayn b. Nümeyr’in orada bulunanları İbn Zübeyr’in güçlenip hâkimiyet alanını Şam’a kadar ilerletmesi ihtimaline karşı uyardığı anlaşılmaktadır. Böyle bir şey olduğu takdirde kendilerine yeni bir lider seçmemiş olan Ümeyyeoğullarının Abdullah b. Zübeyr karşısında oldukça dezavantajlı bir duruma düşeceği açıktı.

Bu ortamda Mervân b. Hakem, İbn Zübeyr’e tâbî olmaya karar verdi ve biat etmek üzere yola çıktı. Ezriat²²² bölgesine ulaştığında, Iraktan gelen Ubeydullah b. Ziyâd ile karşılaştı.²²³ İbn Ziyâd, Mervân’ın niyetini öğrenince onu durdurdu ve “Böyle bir şey yapmaktan senin yerine ben utanırım. Sen Kureyş’in büyüğü ve efendisisin. Subhanallah, Sen daha üstün olduğun halde Ebû Hubeyb’in yanına gidip ona biat mi edeceksin?” sözleriyle onun fikrini değiştirmeyi başardı.²²⁴ Mervân, Ubeydullah’ın önerisini sorduğunda Ubeydullah, Kureyş ve ileri gelenlerinin Mervân ile birlikte olacağına dair garanti verdi, onlar adına kefil oldu.²²⁵ Mervân cevaben “İş işten geçmiş değildir.” diyerek harekete geçti. Daha sonra onunla birlikte olan Ümeyyeoğulları ve Ümeyyeoğullarına bağlı olanlara Yemen halkı da eklenince

²²¹ Yakûbî, *Târihu’l-Yakûbî*, 2/160; Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 5/530; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, 4/145.

²²² Ezriat, bugün Suriye’nin Dar’a diye adlandırılan şehirlerinden biridir. bk. Abdullah Ekinci, “Irak-Suriye Bölgesinde Abbasi-Karmati Mücadelesi”, *Harran Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi* IV (2002), 97.

²²³ İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, 4/145; Zehebî, *Siyeru a’la mi’n-nübelâ*, 3/244; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/241.

²²⁴ Burada Ebû Hubeyb künyesi kullanılarak İbn Zübeyr kastedilmiştir. İbn Zübeyr’in Hubeyb adında bir oğlu vardı. bk. Dîneverî Ebû Hanife Ahmed b. Dâvud, *el-Ahbâru’t-tvâl* (Mısır: Sâhibü’l-Mektebetü’l-Ezheriyye, 1912), 279; Taberî, *Târihu’t-Taberî*, 5/530; Mes’ûdî, *Mürûcü’z-zeheb*, 3/75; İbnü’l-Esir, *el-Kâmil*, 4/145; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/239.

²²⁵ Zehebî, *Siyeru a’la mi’n-nübelâ*, 3/244.

topluca Dımeşk'e doğru ilerlediler. Dımeşk'te insanların Dahhâk'a biat ettiklerini gördü.²²⁶

Mervân ve İbn Ziyâd'ın Dımeşk yolunda karşılaşma noktası ile ilgili diğer bir rivayet Tedmür'ü işaret eder. Buna göre, Ümeyyeoğulları Hicaz'dan sürülüp Tedmür'de konaklarken Ubeydullah b. Ziyâd onlarla karşılaştı ve Mervân'ın İbn Zübeyr'e gidip biat ederek Ümeyyeoğulları adına eman isteme düşüncesini öğrenip onu vazgeçirdi²²⁷ ve ona Tedmür halkını yanına alarak Dahhâk'ın üzerine gidip onunla çarpışmasını önerdi. Daha sonra Ümeyyeoğulları bir araya gelerek Mervân'a biat etti. Arkasından Tedmür halkı da ona biat ederek Mervân'ı destekledi.²²⁸

Bazı rivayetlerde görüşme esnasında Husayn b. Nümeyr ile Amr b. Saîd b. el-As'ın da olduğu ifade edilir. Buna göre her ikisi de Ubeydullah'ı destekleyerek, İbn Zübeyr'in önceki halifelere karşı âsi olduğunu hatırlatmış, bu nedenle Mervân'ın bu makama daha layık olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Ubeydullah, Mervân için Şam'a Dahhâk'ın yanına gidip onu kandıracağını ve böylece Dahhâk'ın yalnız kalmasını sağlayacağına dair teminat vermiştir.²²⁹ Sonra İbn Ziyâd verdiği sözü gerçekleştirmek için Şam'a gidip her gün Dahhâk'ın yanına uğramaya başlamıştır. Dahhâk b. Kays'ın güvenini kazandıktan sonra ona Kureyş'in büyüğü olarak, Abdullah b. Zübeyr adına biat almayı bırakmasını tavsiye edip insanlardan bizzat kendi adına biat almasını hoş göstermiştir. Dahhâk da 3 gün süreyle kendisine biat etmeleri için insanlara çağrıda bulunmuş fakat insanlar onun bu hareketine karşı çıkarak daha önce kendilerinden bir başkası adına biat aldığını hatırlatıp sebepsiz yere bunu bir kenara bırakarak kendisi için biat almasına tepki göstermiştir. Dahhâk kendisine biat istemekten vazgeçip yeniden Abdullah b. Zübeyr adına biat toplamaya başlamış ancak İbn Ziyâd'ın arzu ettiği gibi halkın gözündeki itibarı düşmüştür.²³⁰

İbn Kesîr, Ubeydullah b. Ziyâd'ın ölüm korkusu sebebiyle başa gelecek halifenin Emevî ailesinden biri olmasını arzuladığını nakletmiştir.²³¹ Bu durumu,

²²⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/530; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/145; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/240.

²²⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/540-541; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/151.

²²⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/151.

²²⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/242; Atvan, *el-Ümevîyyîn ve'l-hilafe*, 106.

²³⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/241; Zehebî, *Siyeru a'la mi'n-nübelâ*, 3/244.

²³¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/239-240.

Ümeyyeoğulları haricinde biri halife olduğu takdirde kendisine olacıklardan duyduğu endişe olarak değerlendirmek mümkündür.²³² Yalnızca İbn Ziyâd değil, Husayn b. Nümeyr de herhangi bir ceza almamak ve yöneticilik makamında kalabilmek için Emevîler'in iktidarda kalması gerektiğini biliyordu.²³³ Mervân ikna olmamış olsaydı muhtemelen Hâlid b. Yezîd'e biat edilecekti.²³⁴

Mervân halife olma fikrine ikna olduktan sonra konuyla ilgili Ravh b. Zinbâ'nın fikirlerini alarak onunla istişare etmiştir. Emevî taraftarı ve Tâbiûn ulemasından olan Ravh, ona hilafeti üzerine almasını tavsiye etmiştir.²³⁵ Görüşme sırasında Mervân'a, emrindeki 400 adamı mescide dağıtıp Abdülaziz el-Cüzâmî minberde Mervân için olumlu bir konuşma yapacağı sırada onları kullanmayı teklif etmiştir. Mervân'ın doğru bir aday olduğuna dair onaylayıcı konuşma yapacak bu adamların, insanların zihninde çoğunluğun Mervân'ı desteklediği fikrini uyandırmak amacıyla orada hazır bulunması istenmiştir. Bir Emevî taraftarı olan Ravh b. Zinbâ'nın Mervân'ı destekler nitelikteki cevabı doğal kabul edilebilir. Diğer taraftan Mervân'ın istişare için Tâbiûn'dan Ömer b. Abdullah gibi isimler dururken Ravh ile görüşmesi bazı araştırmacılar tarafından samimi bulunmamış²³⁶ ve Mervân'ın aslında en başından beri halife olmayı istemesine bağlanmıştır. Buna göre Mervân, Ubeydullah ile Husayn'ı da bu amaçla yanına çekmek için uğraşmış ve bu gerçeğin üzeri örtülmeye çalışılmıştır.²³⁷ Daha önce Husayn, Emevî ailesinde bu makama ulaşmak isteyenler olduğundan söz etmişti. Durum buysa Mervân b. Hakem'in rekabet ortamının etkisiyle açıkça adaylığını koymamış olması muhtemeldir.

Wellhausen, Emevî ailesinin başlangıçta bir aday çıkarmamasına dikkat çekerek, Emevîlerin Abdullah b. Zübeyr ile anlaşmayı bir gereklilik gibi gördüğünü iddia etmiştir. Wellhausen'e göre Emevîler, Ubeydullah b. Ziyad dile getirdikten sonra, tek çözüm yolunun Abdullah b. Zübeyr ile anlaşmaya varmak olmadığını farkına vardılar ve kendi halifelerini seçmek için çalışmaya başladılar.²³⁸ Bu fikrin

²³² Ahmet Turan Yüksel, *İhtirastan İktidara Kerbelâ* (Konya: Yediveren Kitap, 2001), 121.

²³³ İsmail Hakkı Atçeken, *Emevîlerde Yönetimin Süfyanîlerden Mervânîlere Geçişi* (Konya:2006)

²³⁴ İhsan Süreyya Sırma, *Hilafetten Saltanata Emevîler Dönemi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1997), 64.

²³⁵ Ahmet Lütfi Kazancı, *Mervan bin Hakem* (İstanbul: Marifet Yayınları, 1996), 119.

²³⁶ İbn Kuteybe, *el-İmâme*, 2/22; Kazancı, *Mervan bin Hakem*, 119.

²³⁷ Yılmaz, "Muâviye b. Yezid'in Halifelikten Ayrılması", 200.

²³⁸ Wellhausen, *Arap Devleti*, 84.

temelini İbn Zübeyr'in Hicaz'daki sarsılmayan otoritesinde aramak yerinde olacaktır. Ümeyyeoğulları ortak bir isim üzerinde anlaşmamışken, Abdullah b. Zübeyr her geçen gün etki alanını büyüterek genişletmekte, Emevî valilerinin idaresindeki yerler dâhil halkın biatının alınması suretiyle İbn Zübeyr'in eline geçmektedir. Şu halde gidişatı parlak görmeyen kişilerin onun bayrağı altına geçerek kendine güvenli bir yer bulmaya çalışması makul gözükmemektedir. Ancak Kelb kabilesinin Abdullah b. Zübeyr ve taraftarlarına tepkisi ve Hassân b. Mâlik b. Bahdel'in kendilerine taraftar toplama çalışmaları bu yorumun kapsayıcı bir yorum olamayacağını göstermektedir. Mervân b. Hakem'in Ubeydullah ile konuştuğundan sonra diğer bir seçenek üzerinde durduğu doğrudur fakat Emevî ailesinin tüm mensuplarının Abdullah b. Zübeyr ile anlaşma gereği duyduğunu söylemek abartılı bir yorum olur. Nitekim böyle olsa Husayn, Abdullah b. Zübeyr ile anlaşmak için daha çok çaba sarf eder veya Şam'da onun adına biat almayı kabul ederdi çünkü karşılaşacağı herhangi bir muhalefet olmazdı.

Kaynaklar Mervân ve beraberindekiler Şam'a geldiğinde Dımaşk'ta yetkili isim olarak vekâleten işleri idare eden Dahhâk'ı bulduklarını kaydeder. Dahhâk bir yandan işleri yürütürken diğer yandan gizlice İbn Zübeyr'e biat edilmesi için propaganda yapıyordu. Züfer b. Hâris el-Külâî Kınnesrîn'de, Numan b. Beşir de Hıms şehrinde Abdullah b. Zübeyr adına biat alıyordu.²³⁹ Filistin bölgesinde Muâviye ve oğlu Yezîd döneminden bu yana valilik yapan Hassân b. Mâlik ise Ürdün'e giderken Filistin'de kendisinin yerine Cüzâmlı Ravh b. Zinbâ'yı vekil olarak bırakmıştı.²⁴⁰ Hassân Ravh'ı yerine vekil olarak atadığı zaman, Ravh'a tavsiyede bulunarak Ürdün'e Cüzâm kabilelerinin olduğu taraftan gitmesini söyledi. Ravh b. Zinbâ'ya yalnız olmayacağını, kabilesi ile beraber savaşacağını hatırlatarak destek verdi.²⁴¹

Hassân b. Mâlik'in Ravh'ı korkmaması için cesaret verici konuşması Filistin'in tamamen Emevî hâkimiyeti altında olmadığını ve toplum içinde farklı

²³⁹ Yakûbî, *Târîhu'l Yakûbî*, 2/170; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/530-531; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/145-146; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/239; Zehebî, *Siyer-u a'lami'n-nübela*, 3/243; Atvan, *el-Ümevîyyun ve'l-hilâfe*, 105.

²⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/145; Atvan, *el-Ümevîyyun ve'l-hilâfe*, 105.

²⁴¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/531.

düşüncelere mensup insanlar olduğunu düşündürmektedir. Hassân bu sebeple bir isyan çıkması halinde Ravh'a yalnız olmayacağını garantilemiştir. Hassân b. Mâlik gittikten bir süre sonra Nâtil b. Kays, Ravh'a karşı ayaklanıp onu Filistin'den onu çıkartmış ve daha sonra da İbn Zübeyr'e biat etmiştir.²⁴² Nâtil b. Kays'ın kısa süre içinde elde ettiği bu başarı ve hâkimiyetin el değiştirmesi, Filistin bölgesinin de II. Muâviye'nin vefatından sonra ortaya çıkan karışıklıktan etkilendiğini göstermektedir.

Hassân, Ürdün'de insanlara Ümeyyeoğulları adına propaganda yaparak halkın desteğini almaya çalıştı. Halka yaptığı konuşmada önce onların fikirlerini alıp Abdullah b. Zübeyr ile Harre vakasında öldürülenlerin ve Yezîd'in durumunu, daha sonra kendilerinden öldürülenler hakkındaki düşüncelerini sordu. Ürdünlüler İbn Zübeyr'in bir münafık ve Harre'de öldürülenlerin cehennemlik olduğunu söylediler. Buna karşılık Yezîd'in doğru yolda olduğuna ve aralarından ölen kişilerin cennetlik olduğuna inanıyorlardı. Hassân “Yezîd ve taraftarları o gün hak üzere ise bugün de hak üzeredir. Abdullah b. Zübeyr ve taraftarları bâtil üzere ise onlar bugün de aynı şekilde bâtil üzeredirler.” sözleriyle orada hazır bulunanların güvenini tazeledi. Hassân b. Mâlik'in hutbesinden sonra Ürdün halkı onun safında yer alıp gerekirse savaşmak için söz verdi. Ancak Hassân'a Yezîd'in oğulları Abdullah ve Hâlid ile muhatap olmak istemediklerini bildirdiler. Diğerleri karşılığın yaşlı ilerlemiş birini namzet olarak gösterirken genç birisini aday gösteremeyeceklerini belirttiler.²⁴³

Burada bir hususa dikkat çekmekte fayda görüyoruz. Zamanın Arap toplumu ve ananelerini anlamanın en iyi yollarından biri de onların ifadelerini anlamaktır. Basra'dan beri vuku bulan kılıçlı veya kılıçsız mücadelelerde, savaşta ve barışta kabileler, kararlarını alırlarken önce bunun kendi mensup oldukları topluluk için bir menfaati olup olmadığına, onların adına şeref kazandırıp kazandırmayacağına bakmaktadırlar. Bunu yaparken de geleneklerine bağlı olan Araplar yaşlı ilerlemiş yani tecrübesi ve halk içinde itibarı daha yüksek olan kim ise ona öncelik vermektedir ki bu, mevcut durumda babadan oğula geçerek saltanata dönüşmüş olan

²⁴² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/530-531; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/145-146; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/239; Zehebî, *Siyer-u a'lami'n-nübelâ*, 3/243.

²⁴³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/531-532; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/146; Emîr Ali, *Muhtasarü târihu'l Arab*, 77.

idare sisteminin yani kan bağıının da önüne geçebilmiştir. Dolayısıyla yaşı genç olan Yezîd'in oğlu Hâlid, Câbiye öncesinde de onu iktidara taşıyacak yeterli desteği görememiştir.

Hassân b. Mâlik, Ürdün'deki faaliyetlerinin yanında Dahhâk b. Kays'ın tereddütlü tavrı yüzünden kendisini bir mektupla sınayarak tarafını açık etmesini sağladı.²⁴⁴ Dahhâk'a bir mektup yazarak bu mektupta Ümeyyeoğullarını ve onların kendisine göstermiş oldukları lütuf ve ihsanları zikredip onların faziletlerini övdü. İbn Zübeyr'i ise kınayıp kötüleyerek önceki halifelere asi olduğunu hatırlattı. Ayrıca başka bir mektup yazarak bunu elçisi Bâğide'ye uzattı ve mektubun halkın huzurunda okunmasını, Dahhâk okumadığı takdirde onun okumasını emretti.²⁴⁵ Hassân b. Mâlik, Ümeyyeoğulları için de bir mektup yazarak onların bu olayda hazır bulunmalarını istedi. Bâğide Dahhâk'ın mektubunu Dahhâk'a, Ümeyyeoğullarının mektubunu da onlara teslim etti.²⁴⁶ Cuma günü Dahhâk minbere çıktığında Bâğide, kendisine emredildiği gibi mektubu teslim edip onu halka okuması gerektiğini hatırlattı. Dahhâk, Bâğide itiraz etmek için ne zaman ayağa kalksa oturmasını ikaz etti. Elçi sonunda mektubu çıkararak halka karşı okudu.²⁴⁷ Bunun üzerine Velîd b. Utbe b. Ebû Süfyân "Hassân doğru söylemiş, Abdullah b. Zübeyr ise yalan söylemiştir." dedi ve İbn Zübeyr'e hakaret etti.²⁴⁸ Yezîd b. Ebî'l-Gams el-Gassânî²⁴⁹ ile Süfyân b. Ebred el-Kelbî ayağa kalkıp Hassân'ın sözlerini destekleyerek İbn Zübeyr'e hakaret etti.

Bu söylemler diğer tarafı tetikledi, Amr b. Yezîd el-Hakemî Hassân'a hakaret edip İbn Zübeyr'i övdü. Kelbîler Amr b. Yezîd el-Hakemî'ye saldırarak onu dövüp ateşe verdiler ve elbiselerini parçaladılar.²⁵⁰ Bu noktada Wellhausen, Emevî taraftarlarının bile kendi içinde ihtilafa düştüğüne dikkat çekmektedir.²⁵¹ Yine de

²⁴⁴ Wellhausen, *Arap Devleti*, 81.

²⁴⁵ İbn Kesîr Hassân'ın elçisinin Kelb kabilesine mensup Nâğide b. Küreyb b. et-Tabihî olduğunu rivayet etmiştir. bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/532; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/146; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/240; Zehebî, *Siyeru a'la mi'n-nübelâ*, 3/243

²⁴⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/532; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/146.

²⁴⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/532; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/146.

²⁴⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/532; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/146.

²⁴⁹ Tâberî onun ismini Yezid b. Ebû Nims olarak rivayet etmiştir. bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/532.

²⁵⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/532-533; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/146-147.

²⁵¹ Wellhausen, *Arap Devleti*, 81.

Kelb kabilesi mensuplarının toplu olarak gösterdiği şiddetli tepki, genel anlamda Hassân b. Mâlik'in arkasında olduklarını göstermektedir. Onun sahip olduğu nüfuz ilerleyen aşamada Dahhâk'ın geri adım atmasına neden olacaktır.

Mescitteki kavga giderek büyüdü ve nihayetinde orta yolu bulamayan taraflar kılıçlarını çekip birbirlerine doğrulttular.²⁵² Hâlid b. Yezîd'in minbere iki basamak çıkıp oradakileri sakinleştirme çabası sonuç verdi ve gerginlik kısa bir süre için durdu.²⁵³ Ortalık sakinleştikten sonra Dahhâk minberden inip halka Cuma namazını kıldırdı ve sarayına çekildi. Onun yokluğunda Kelbîler kendilerinden hapsedilen Süfyân'ı, Gassânlılar da Yezîd'i dışarı çıkarttılar. Diğer taraftan Hâlid b. Yezîd ile kardeşi Abdullah Kelbî dayıları ile birlikte gelip Velîd b. Utbe'yi dışarı çıkarttılar. Şam halkı, bugünü “Birinci Ceyrûn Günü” olarak isimlendirdi.²⁵⁴ Bu ismin verilmesinin sebebi, kimi seçeceği konusunda kararsız kalan insanların namazın ardından Bâbü'l Ceyrûn önünde toplanmasından kaynaklanmaktadır.²⁵⁵

Gerginlik, mescitte Dahhâk b. Kays'ın konuyu Yezîd b. Muâviye'ye getirip hakaret etmesi üzerine yeniden arttı. Kelbli bir genç elindeki sopayla Dahhâk'a vurdu. Akabinde zaten silahlarını kuşanmış insanlar arasında şiddetli bir kavga meydana geldi. Kaysîler, İbn Zübeyr'e biat edilmesi ve Dahhâk'ın desteklenmesi için çağrıda bulunurken Kelbîler, Ümeyyeoğullarına aralarındaki kan bağı sebebiyle Hâlid b. Yezîd'e biat etmeye çağırıyorlardı. Dahhâk, Hadra'daki²⁵⁶ emirlik binasına giderek kapıyı üzerine kilitledi ve ertesi gün sabah namazına kadar çıkmadı.²⁵⁷ Dahhâk b. Kays'ın kapıyı üzerine kilitlemesi canından endişe ettiğini göstermektedir. Dahhâk dışarı çıkmak için ortamın sakinleşmesini beklemiştir. Her iki tarafta itibar ettikleri kişilere hakaret edilmesine tepki vermekte bir an gecikmemesine rağmen karşı tarafı ayıplayıcı ve suçlayıcı üslubu değiştirmemiş olması başkentteki yüksek tansiyonu ve gelinen noktayı açıkça ortaya koymaktadır.

²⁵² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/240; Zehebî, *Siyeru a'la mi'n-nübelâ*, 3/243.

²⁵³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/147; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/240; Zehebî, *Siyeru a'la mi'n-nübelâ*, 3/243.

²⁵⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/533; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/147; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/240.

²⁵⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/240.

²⁵⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/147; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/242.

²⁵⁷ İbnü'l-Esîr günlerce çıkmadığını söylerken Taberî o gün sabah namazını kıldirmaya gitmediğini ifade etmektedir bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/533; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/147; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/240; Zehebî, *Siyeru a'la mi'n-nübelâ*, 3/243.

Dahhâk b. Kays düşünmek için diğer insanlardan ayrıldığı bu süre zarfında fikirlerini değiştirmiş olacak ki Ümeyyeoğullarından özür dileyip ve hoşlarına gitmeyecek herhangi bir şeyi istemediğini onlara bildirdi.²⁵⁸ Muhtemelen Dahhâk, Şam halkının Emevî iktidarına sadık kalacağından emin olduğu için Hâlid'e biat etme fikrine razı oldu.²⁵⁹ İbn Kesîr, Medâinî'den aldığı rivayetinde, Dahhâk'ın Ümeyyeoğullarına haber vermesinin ardından yanına gelenlerin Mervân b. Hakem, Amr b. Saîd el-Âs ve Yezîd b. Muâviye'nin oğulları Hâlid ve Abdullah olduğunu rivayet etmiştir. Dahhâk ömrünü onlara ilettikten sonra, birlikte Hassân b. Mâlik'e gitmek üzere anlaştılar.²⁶⁰ Ayrıca Dahhâk, Hassân'a mektup yazmalarını istedi ve kendisinin de ona bir mektup yazacağını söyledi. Mektupta Ürdün'de olan Hassân'dan Câbiye'ye gitmesi istenecek böylece onlar da Dimeşk'ten hareket edip Câbiye'de buluşacaklardı. Ümeyyeoğulları bu teklife razı oldu ve mektup yazıldı.²⁶¹ Yola çıkmadan önce aralarında, Ümeyyeoğullarından birisine biat etmek hususunda anlaştılar ve Dahhâk Ümeyyeoğullarıyla birlikte yola çıktı.²⁶² Böylelikle Dahhâk, henüz Câbiye'ye gitmeden evvel, çoktan Ümeyyeoğullarına halifelik konusunda önlere çıkmayacağına ve onlar arasında sözüne itibar edilen Hassân b. Mâlik'in kararını takip edeceğine dair yazılı bir güvence vermiş oluyordu. Hassân ise hilâfet makamı için yeğeni Hâlid b. Yezîd'i destekliyordu.²⁶³

Dahhâk yolda Sevr b. Maa'n es-Sülemî²⁶⁴ ile karşılaştı ve Sevr "Sen bizi insanların en kararlısı, faziletlisi, görüş sahibi, cesur bir adama, İbn Zübeyr'e biat etmeye çağırdın, biz de bu şartla sana biat ettik. Şimdi sen kalkmış Kelbî bir bedevî adamın yanına gidip onun kız kardeşinin oğlu olan Hâlid b. Yezîd'i halife yapacaksın!" diyerek tepki gösterdi. Arada kalan Dahhâk ondan tavsiye isteyince

²⁵⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/533; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/147.

²⁵⁹ İbrahim Harekât, *es-Siyâse ve'l-müctema'u fi'l-asri'l-Ümevî* (Mağrib: Menşûrâtü Dâru'l Afâkî'l Cedîde, 1995), 24.

²⁶⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/533; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/240; Zehebî, *Siyeru a'la mi'n-nübelâ*, 3/243.

²⁶¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/533; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/147; Zehebî, *Siyeru a'la mi'n-nübelâ*, 3/243.

²⁶² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/533; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/147; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/240; Zehebî, *Siyeru a'la mi'n-nübelâ*, 3/243.

²⁶³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/242

²⁶⁴ Zehebî, yolda Dahhâk'ın Mu'in b. Sevr ve beraberindeki Kaysîler ile karşılaştığını rivayet etmiştir. bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/333; Zehebî, *Siyeru a'la mi'n-nübelâ*, 3/243.

Sevr, yapılması gerekenin gizli davete son verip açık bir şekilde Abdullah b. Zübeyr adına biat almaya başlamak olacağını belirtti ve karşı çıkanlar ile savaşmayı teklif etti.²⁶⁵

Söz konusu konuşmadan savaşın başlangıcına kadar olan süreci, rivayetler iki noktada toplayarak bize ulaştırmaktadır. İlk rivâyet, Dahhâk ve peşindeki Kaysî ordusunun Mercirâhit'a gidip buraya karargâh kurduğunu haber verirken, diğeri Merc'e varmadan önce Şam'a döndüğünü aktarmaktadır. Buna göre Dahhâk ordu komutanları ile birlikte Şam'a döndükten sonra askerleriyle birlikte orada ikâmet etmeye başlamış ve ordu komutanları vasıtasıyla Abdullah b. Zübeyr adına biat alıp mektupla İbn Zübeyr'e haber vermiştir. Abdullah b. Zübeyr de hizmetini Mekkelilere duyurarak, hizmetlerinden dolayı onu Şam valiliğine atadığını bir mektupla bildirmiştir.²⁶⁶ Dahhâk insanları açıkça İbn Zübeyr'e çağdıktan sonra Şam halkından ona birçok insan biat etmiştir.²⁶⁷

1.2. Câbiye Toplantısında Tarafların Tutumu

Emevîler, Ubeydullah b Ziyâd ve Mâlik b. Hübeyre gibi destekçileriyle birlikte daha önceden sözleştikleri üzere Hassân b. Mâlik ile Câbiye'de buluştu. Tartışma ve istişarelerin devam ettiği bu 40 günlük süreç içinde Hassân b. Mâlik imamlık yaptı ve toplantıya başkanlık etti.²⁶⁸ Wellhausen, Hassân olmadan Câbiye'de herhangi bir karara varmanın mümkün olmadığını söylemiştir.²⁶⁹ Hassân b. Mâlik arkasında kabilesinin desteği olan toplumda sözüne itibar edilen biri olmasının yanı sıra siyasette de etkinliğini sürdürebilmiştir. Toplantıya başkanlık etmesi, uzun süren müzakerelerde, gerektiğinde sertleşen tartışmalarının önüne geçebilecek ve uzlaşmayı sağlayacak kişi olarak görüldüğüne işaret etmektedir. Görüşmeler karara bağlanırken sergilediği tutum değerlendirildiğinde uzlaşmadan yana bir yol izlediği görülmektedir.

²⁶⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/533-534; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/147; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/240; Zehebî, *Siyeru a'la mi'n-nübelâ*, 3/243-244.

²⁶⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/241; Zehebî, *Siyeru a'la mi'n-nübelâ*, 3/244.

²⁶⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/535.

²⁶⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/535.

²⁶⁹ Wellhausen, *Arap Devleti*, 85.

Toplantı için bir araya gelenler Emevî taraftarları olsa da, herkesin düşündüğü isim aynı değildi. Mâlik b. Hübeyre es-Sekûnî, Yezîd'in soyundan birinin başa geçmesini istiyordu.²⁷⁰ Husayn b. Nümeyr es-Sekûnî ise hilafetin Mervân'a geçmesini istiyordu. Her ikisi de Sekûnlu olan Mâlik ve Husayn'ın farklı adaylar için ısrarcı olması, Câbiye toplantısının gerçekleştiği ortam ve atmosferi anlamak açısından önem taşımaktadır. Ayrıca bu, uzlaşmaya varılana kadar geçen bir aydan fazla süreyi de açıklar niteliktedir. Mâlik, Husayn'ı "Gel hadi babası da bizim evladımız olan kız kardeşimizin oğluna biat edelim. Babasının yanındaki değerimizi biliyorsun. O bizi yarın Arapların başı üzerinde taşıyacaktır." sözleriyle ikna etmeye çalıştığında Husayn şiddetle itiraz ederek Araplar yaşlı birini aday gösterirken karşılıklarına bir çocuğu aday olarak çıkaramayacaklarını söyledi. Mâlik neden Mervân'dan yana olmadığını daha açık bir şekilde gerekçelendirmiştir: "Aşireti olan Mervân, akrabaları da aşiret olan bir kimsedir. Ona biat edecek olursan bu aşiretlerin kölesi olursunuz." Mervân'ın onlara güç ve şeref bahşedemeyeceğine inanan Mâlik b. Hübeyre şayet halife o olursa kendilerinden bir ayakkabı bağı hatta bir ağaç gölgesini dahi kıskanıp esirgeneceği kanaatindedir. Husayn ise bu kez onu gördüğü bir rüya ile ikna etmeye çalışır. Rüyasında gökte asılı bir kandil görmüş olan Husayn, bu kandile sadece Mervân'ın ulaşabildiğini, onu halife yapacağını bu görüşmeler sırasında söylemiştir.²⁷¹ Câbiye' de Ravh b. Zinbâ da yer almış toplantıya katılanların nihâî kararı vermesinde etkili olmuştur:

"Ey insanlar! Siz Abdullah b. Ömer'den, onun sahâbîliğinden ve İslam'daki geçmişinden söz ediyorsunuz. O gerçekten de sizin söylediğiniz gibidir. Fakat o zayıf bir kimsedir. Muhammed (s.a.v.) ümmetine lider olacak kişi ise zayıf olmamalıdır. Diğer taraftan sizler İbn Zübeyr'den söz ediyorsunuz. Rasûlullah'ın (s.a.v.) yakın dostunun oğludur. Zübeyr kıdem ve fazilet olarak söylediğiniz gibidir fakat o münâfıktır. İki halifeye yani hem Yezîd'e hem de Yezîd'in oğlu Muâviye'ye isyan etmiş, kan akıtmış, Müslümanları bölmüştür. Muhammed (s.a.v.) ümmetinin işlerini yürütecek olan kişi münafık olamaz. Mervân b. Hakem'e gelince Allah'a yemin ederim ki İslam'ın önüne çıkan her yolda mutlaka o da gitmiştir. Evinde mahsur kaldığı gün müminlerin emiri Osman b. Affân için savaşmış, Cemel gününde

²⁷⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/535.

²⁷¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/535-536; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/147-148.

Ali b. Ebû Tâlib karşısında mücadele etmiştir. Bizim görüşümüze göre insanlar yaşlıya biat etsinler, küçükle de istişare etsinler.”

Ravh “yaşlı” ile Mervân’ı, “küçük” ile de Hâlid b. Yezîd’i işaret etmiştir.²⁷² Aslında Ravh b. Zinbâ, Hassân’ın Filistin’de vekâleten işleri yürütmesi için yerini bırakacak kadar güvendiği bir isim olarak karşımıza çıkmaktadır. Aralarındaki siyasi münasebet dolayısıyla Hassân b. Mâlik b. Bahdel’i desteklemesi beklenir fakat o, yaptığı konuşma ile hem Câbiye’dekileri etkilemiş hem de “Küçük ile istişare edilsin.” diyerek bu konuda Hassân’dan farklı bir yol izlediğini dile getirmiştir. Anlaşılan o ki Ravh da yaşlı bir adayın karşısına genç birini aday gösterme fikrinden hoşnut olmamış, bu noktada var olan Arap geleneğini takip ettiğini, tutumu ile göstermiştir.

Câbiye toplantısının sonunda halife olarak önce Mervân b. Hakem’e sonra Hâlid b. Yezîd’e, Hâlid’den sonra ise Amr b. Saîd b. Âs’a biat etme konusunda anlaşmaya varıldı. Ayrıca Dımeşk emirliği Amr’ın, Hıms emirliği ise Hâlid b. Yezîd’in olacaktı. Hassân b. Mâlik karar alındıktan sonra, başından beri desteklediği yeğeni Hâlid b. Yezîd’i yanına çağırıp insanların onun genç yaşından dolayı biat etmeye yanaşmadığını fakat dayısı olarak kendisinin yalnızca Hâlid ve soyundan gelenlerin halife olmasını arzu ettiğini açıkladı. Hassân kendi ifadesiyle Mervân’a da zaten yeğenin menfaati için biat etmiştir. Hâlid b. Yezîd ise bu konuda dayısından farklı düşünerek onun haklarını savunmakta aciz kaldığına inanmaktadır.²⁷³

Câbiye kararını alırken Mervân’ın kabul ettiği şartlar yalnızca yukarıda ifade edilenlerle sınırlı kalmamıştır. Mervan, Hassân b. Mâlik b. Bahdel’e baş müşavirlik, 2000 dirhem maaş ve 2000 kişilik bir askeri güç vermiş, ona bir şey olması durumunda bu hakların oğlu veya amcasının oğluna devredilmesini de kabul etmişti. Ubeydullah ordu komutanı olmuş, Husayn b. Nümeyr ise öne sürdüğü şart üzere Şam’daki Kinde kabilesinin Belkâ bölgesine yerleşme hakkını elde etmiştir. Ravh b. Zinba’, Filistin valisi yapılmış ve Abdümelik döneminde de iktidar ailesiyle de yakınlığını korumayı başarmıştır. Mâlik b. Hübeyre için de yerine getirilen

²⁷² Yakûbî, *Târîhu'l Yakûbî*, 2/171; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/536-537; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/148.

²⁷³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/536-537; Mes'ûdî, *Mürûcü'z-zehab*, 3/76; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/148.

vaatlerden bahsedilmektedir.²⁷⁴ Tüm bunlar bize Mervân'ın başa geçmesinin aslında birkaç cümle ile ifade edilip geçilemeyecek kadar kolay olmadığını göstermektedir. Diğer yandan Mervan'ın kabul ettiği şartların yalnızca o isimlere yaradığını söylemek eksik bir açıklamaya sebep olur. Neticede, Emevîlerin kaybettiği üstünlüğün yeniden sağlanması ve kaybedilen yerlerde hâkimiyetin tesis edilmesi ancak güçlü ve güvenilir bir destekle mümkün olabilir. İktidara geldikten sonra yükselen sesler ve çıkabilecek iç karışıklıkları bastırma hususunda her iktidar güçlü bir ordu kadar güçlü müttefiklere de ihtiyaç duyar. Mervân onları memnun ederek sonradan oluşabilecek fikir değişikliklerinin bir anlamda önünü kesmiştir.

Câbiye'de, Dımeşk ve Taberiyye arasında gerçekleşen görüşmeler sonucu²⁷⁵ 3 Zilkade 64/22 Haziran 684 Çarşamba veya Perşembe günü Mervân'a biat edildi.²⁷⁶ Mervân b. Hakem'in toplantıyla ilgili, Allah dilerse kimsenin halifelik yolunda ona engel olamayacağını ve Allah dilemedikçe kimsenin halifeliği ona veremeyeceğini söylediği rivayet edilmiştir. Hassân b. Mâlik bu konuda onu tasdik etmiş halifenin seçileceği günü insanlara ilan etmiştir. Mervân seçildikten sonra Kelbîler ve Ürdünlüler ile birlikte Mercirâhit'ta konakladığı sırada Sekûn, Sekâsik ve Gassân kabileleri de onlara katılmıştır.²⁷⁷ 3 Zilkade 64/22 Haziran 684 Câbiye biatı haricinde Mercirâhit savaşından sonra 65 yılı/ Temmuz-Ağustos 685'de Şam'da daha resmi ve umumî başka bir biat töreni gerçekleştirilmiştir.²⁷⁸

Ziyauddin Rayyıs, Câbiye toplantısını bir yönüyle Sakife toplantısına benzeterek, toplananlar yalnızca Şam tarafı olsa da, Câbiye'de halkın hür iradesiyle halifesini seçtiğini kaydetmiştir. İsmail Hakkı Atçeken, bu değerlendirme ile ilgili, Sakife günü Ensar ve Muhacir'in önde gelenlerinin toplantıda yer aldığını hatırlatarak Câbiye'de yalnızca Emevî taraftarlarının bir araya gelerek kendilerinden birini seçmesiyle aldıkları kararın, Sakife ile örtüşmeyen bir benzetme olduğu

²⁷⁴ Kazancı, *Mervân bin Hakem*, 103-104.

²⁷⁵ Mes'ûdî Ürdün'deki Taberiyye ile kastettiği Kelb kabilesinin lideri Hassân b. Malik ve onu destekleyenlerdir. Diğer yerlerde İbn Zübeyr adına hutbe okutulurken, Hassân bunu kabul etmemiştir. bk. Mes'ûdî, *et-Tenbih ve'l-işrâf*, 266.

²⁷⁶ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/534; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/149; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/241.

²⁷⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/537.

²⁷⁸ Brockelmann bu biatin 64 yılı ağustos ayında alındığı şeklinde kayıt düşmüştür. bk. Carl Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, çev. Neş'et Çağatay (Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1964), 71; Wellhausen, *Arap Devleti*, 86.

yorumunu yapmıştır.²⁷⁹ Câbiye toplantısının önemli özelliklerinden biri de Muâviye'nin başlatmış olduğu babadan oğula geçmek suretiyle devam eden veliaht tayin etme şeklinin değişikliğe uğradığı yer olmasıdır. Muâviye b. Yezid kendisinden sonra başa geçecek herhangi bir isim belirtmediği için bu değişiklik kaçınılmazdı. Neticede Mervan'dan sonra gelecek iki veliahdın belirlenmesi yeni bir seçim şeklini ortaya çıkarmıştır. Fakat bu karar Mervan'ın arzusu dâhilinde verilmemiş ve Mervân, halife olduktan sonra oğullarını veliaht ilan ederek bu anlaşmaya bağlı kalmamıştır. Mervan'ın bu uygulamasının ilerleyen dönemlerde veliaht tayin ve azil şekline etki ettiği görülmektedir.²⁸⁰ İki veliaht tayin edilmesi ilerleyen dönemde başka sorunların ortaya çıkmasına sebep olmuştur.²⁸¹

Câbiye hakkında günümüze ulaşan bilgileri bütüncül olarak değerlendirdiğimizde, toplantının yapılması için seçilen bu yerin stratejik öneminin yeniden altını çizmek gerekir. Şüphesiz, Emevîler böylesine önemli bir mevzunun görüşülmesi için başka bir yer tercihinde bulunabilirdi. Câbiye, Ürdün'ü idaresinde bulduran Hassân b. Bahdel'e coğrafi olarak yakın durumdaydı. Bir İslam toprağı haline gelmeden önce de sosyal ve siyasî hayatın ilerleyişinde kayda değer katkısı olan bu topraklar Bölge Müslümanların eline geçtikten sonra da önemini sürdürmüştür. Aynı zamanda Hz. Ömer'in burada gerçekleştirdiği toplantı ve yaptığı konuşma ile de meşhur olan Câbiye, âdeta Şam bölgesinde resmi olmayan ikinci bir merkez konumundadır. Câbiye toplantısında Mervân b. Hakem'e biat eden Kelbîler arasındaki ikilik ve anlaşmazlık giderildi.²⁸² Ayrıca Mervân b. Hakem'in halife seçildikten hemen sonra savaş bayrağı açabilmesi için elindeki gücü birçok anlamda arttırmış oldu.

²⁷⁹ Rayyıs, *İslamda Siyasi Düşünce*, 190; Atçeken, *Emevîlerde Yönetim*, 42.

²⁸⁰ Mehmet Ali Kapar, *İslam'ın İlk Döneminde Bey'at ve Seçim Sistemi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1998), 67.

²⁸¹ Abdülmelik ve oğlu Velid örneğinde olduğu gibi veliahtlardan birinin diğer veliahtın daha çabuk halife olmayı arzu ettiği düşüncesine kapılması sonucu kardeşini halifelikten uzaklaştırmak için oğlunu veliaht olarak tanınması şeklinde sorunlar tezahür etmiştir. bk. Faruk Şulul, *Mervan b. El-Hakem*, (Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997), 54

²⁸² Şulul, *Mervan b. El-Hakem*, 49.

2. Mercirâhit Savaşı

Mercirâhit, Şam bölgesinde²⁸³ bir ovadır. Adını cahiliye döneminde burada yaşayan Kudâa' kabilesine mensup Râhit isimli kişiden aldığı da söylemiştir.²⁸⁴ Hims yönünde Şam'dan çıkınca kartal boğazına varılmadan Merc 'Azrâ köyüne ulaşılır. Buranın doğusundaki açıklık ve bozkırlar ileride Mercirâhit ovasıyla birleşir. Şair Râ'i bu köye Merc 'Azra ismini vermiştir. Emevî tarihine âşinâ olan Ahtal, muharebenin el-'Ukab ile Râhit arasında Merc ovasında gerçekleştiğini söyler.²⁸⁵ Mercirâhit, şiirlerde geçen ovaların en ünlüsüdür.²⁸⁶

2.1. Mercirâhit Savaşının Oluşumu

Bilimsel olarak kesin yeri hâlâ belli olmayan²⁸⁷ Câbiye'de bir sonuç alınmış olsa da toplantıya katılmaktan son anda vaz geçen Dahhâk b. Kays ve beraberindekiler ile hala bir anlaşmaya varılamamış, meselenin çözümü için diplomatik yollar tıkanmış, sıra askeri mücadeleye gelmişti. Başlangıçta Câbiye'nin güneyindeki Mercü's-Suffâr'da toplanan Kaysîler, yaşanan çarpışmada üstünlük Emevîlere geçince kuzeye çekildi.²⁸⁸ Gassânlı Yezîd b. Ebu'l-Gams Dımaşk'ta saklanmış, Câbiye'de bulunmamıştı. Yezîd bu sırada Dımaşk halkı ve köleleriyle ayaklanıp Dımaşk'ı ele geçirmiş, Dımaşk'taki Dahhâk b. Kays'ın valisini çıkartmış, hazineleri ve beytül mâli eline geçirerek Mervân'a biat etmiş, ona mal, asker ve silah yardımında bulunmuştu.²⁸⁹

Kaysîler başkenti ele geçiren grup ve Mervân'ın ordusu tarafından yakalanmamak için Câbiye'den çekildiler. Mercirâhit tepelerine varan Kaysîler,

²⁸³ Ebû Ubeyd el-Bekrî, *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik* (b.y.:Dâru'l-Garbi'l-İslamî, 1992), 1/464; Şihâbüddîn Ebu Abdullah Yakut b. Abdullah el-Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân* (Beyrût: Dâru Sâdır, 1977), 5/101.

²⁸⁴ Muhammad b. 'Omer el-Wâqidî, *The Conquest of Syria* (Calcutta: Bengal Military Orphan Press, 1854), 94; Merzâk, "Ma'raketü Mercü Râhit", 42.

²⁸⁵ H. Lammens, "Merc-i Râhit", *MEB İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, ts.),7/754-755.

²⁸⁶ Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, 5/101.

²⁸⁷ Robert Gleave, "Marj Rahit, Battle Of (AD 684)". *Encyclopedia of Islamic Civilization and Religion*. ed. Ian Richard Netton (Oxon: Routledge, 2008), 390.

²⁸⁸ H. Lammens, "MARDJ RÂHIT", *Encyclopaedia of Islam*.Vol.3. (b.y.: Central Archaeological Survey of India, 1927), 277.

²⁸⁹ Tâberî bu ismi Yezid b. Ebû Nims şeklinde rivayet eder. bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/537; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 4/149-150; Wellhausen, *Arap Devleti*, 82.

burada savaşı kabul ettiler. Emevîler, Kuzâ'luların Kays kabilesine desteğini sonlandırmak için Ziyâd b. Ebih'in ailesi tarafından Irak'tan getirilen paraları ve hazineden elde ettikleri paraları kullanmıştır. Suriyeli Araplar Kays kabilesi ve taraftarlarının kazanması halinde Muâviye b. Ebû Süfyan'dan bu yana elde ettikleri üstünlükleri kaybedeceklerini anlayınca geri çekilmiş ve savaşın sonucunu belirlenmesinde etkili bir faktör olmuştur.²⁹⁰ Kaynaklardan anlaşıldığına göre başlangıçta Şam halkı Yemenî unsurların bir kısmı da dâhil olmak üzere İbn Zübeyr'e biat etmeyi olumlu karşılıyordu ancak kısa süre sonra Emevî ailesi yeniden halkın güvenini kazanmayı başardı ve Amr b. Saîd'in Dımaşk'a gizli saldırısı Dımaşk'ı Dahhâk için güvenli bir yer olmaktan çıkardı. Neticede ordu Mercirâhit ovalarına konuşlandırıldı.²⁹¹

Savaş, 64/684 senesi Zilhicce ayının ortasında (Temmuz-Ağustos), Dımeşk'in birkaç mil kuzey doğusundaki²⁹² Mercirâhit mevkiinde vuku bulmuştur.²⁹³ Mervân insanlardan biat aldıktan sonra Mercirâhit üzerine yürüyüp beraberinde 1000 atlı askeri olan Dahhâk b. Kays ile karşı karşıya gelmiştir. Dahhâk, Hıms valisi Numan b. Beşir'den, Kınnesrîn valisi Züfer b. Hâris'ten ve Nâtil'den yardım istemiştir. Numan, Şurahbîl b. Zü'l-Kela'ı diğerleriye Kınnesrîn ve Filistin'den destek için asker göndermiştir. Ayrıca Züfer gönderdiği askerler ile birlikte Dahhâk'a yardıma gelen isimlerden biridir. Mervân tarafındaysa Kelb, Gassân, Sekâsik ve Sekûn kabileleri bulunuyordu. Mervân ordusunun sağ kanadına Amr b. Saîd'i, sol kanadına Ubeydullah b. Ziyâd'ı komutan yaptı.²⁹⁴ Mervân, Mercirâhit'ta konaklarken Hassân b. Bahdel ise Ürdün'e döndü.²⁹⁵ Dımeşk'te Yezîd ve Filistin'de Ravh örneği üzerinde görüldüğü gibi, yerine vekil bırakmak, merkezde boşluğun yaşandığı bir dönemde uzun vadede problem oluşturan bir seçenektir. Bu anlamda İbn Bahdel'in Ürdün'e dönüşü orada yeniden Emevî hâkimiyetinin tahsis edilmesi için önemli bir adım olmuştur. Öte yandan Dımeşk'in kontrolünü sağlayan Emevîler, gelen destekle birlikte hâkimiyet alanlarını koruma altına alırken Dahhâk

²⁹⁰ Lammens, "Merc-i Râhit", 7/755.

²⁹¹ Harekât, *es-Siyâsetü fî Asri'l-Ümevî*, 24.

²⁹² Emîr Ali, *Muhtasarü târihu'l-Arab*, 78.

²⁹³ Zehebî, *Siyeru a'la mi'n-nübelâ*, 3/244-245.

²⁹⁴ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/535-537; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 4/149; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/242-243.

²⁹⁵ Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/537.

ve yanındakiler savaşa girerken yalnızca sayıca fazla olmalarına dayanmak durumundaydı.

Mervân tarafıyla ilgili bir başka rivayette İbn Ziyâd'ın topladığı birliklerle Merc'de, Mervân ile buluşup orduyu birleştirdiği ifade edilir. Dahhâk, Şurahbil ve Züfer ile ordusunu birleştirdikten sonra ordusundaki asker sayısı 30 bine ulaştı. Mervân'ın ordusu ise içerisinde 80 atlının bulunduğu 13 bin kişiden oluşuyordu.²⁹⁶ Piyade askerlerden sorumlu isim ise başında Mâlik b. Hübeyre'ydi.²⁹⁷ Bir Başka rivayette ise Mervân b. Hakem'in 7 binden az sayıdaki ordusu ile savaşa girdiğinden bahsedilmiştir.²⁹⁸ Savaş günü Mervân b. Hakem sancaktarı Habîb b. Kürre'yi cesaretlendirerek kılıçlarının çarpıştığı herkesin çobandan ayrılıp dağılmış sürü gibi kaçışacağını söylemiştir. Savaş esnasında Mervân karşılaştığı bir adama daha emniyetli ve kalabalık bir yere gitmesini tavsiye ettiğinde adam, Mervân'a bahsettiği kalabalıklardan çok daha fazla meleğin onlarla olduğunu söyleyerek Mervân'ı güldürmüş ve dikkat çekerek çevresinde insanların toplanmasını sağlamıştır.²⁹⁹

Mevâlî, çıkan isyan ve karışıklıkları bastırırken Emevîlerin kullandığı bir diğer güç unsuru olmuştur. Mervân savaştan sonra Suriye'ye döndüğünde mevâlînin kendisini destekleyen ilk gruplar arasında yer aldığını söylemiştir. Abbâd b. Ziyad b. Ebû Süfyan Mercirâhit savaşında Mervân güçlerine destek olarak 2 bin mevâlî ve başkalarından oluşan bir grubu getirmiştir.³⁰⁰ Benzer şekilde Abbâd b. el-Husayn, mevâlî ve kölelerinden oluşan 700 kişilik kuvveti Mercirâhit'e Mervân saflarında savaşması için getirmiştir.³⁰¹ Mervân'ın ordusunu 7 bin kişi olarak açıklayanların Ubeydullah b. Ziyâd'ın getirdiği 5 bin kişi ve Abbâd ile gelen 2 bin kişiyi dikkate alarak söylenmiş olması muhtemeldir.³⁰² Belâzurî, bir rivayette Dahhâk'ın ordusunun

²⁹⁶ Halife b. Hayyât Dahhâk'ın ordusundaki asker sayısının 60 bin kişiye ulaştığını ve Mervân'ın 13 bin kişiyle savaşa girdiğini rivayet ederken Taberî, Mervân'ın ordusunun 6 bin kişiden oluştuğu rivayetini de kitabına eklemiştir. bk. Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 259; Zehebî, *Siyeru a'la mi'n-nübelâ*, 3/244.

²⁹⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/539.

²⁹⁸ Ali Hubeybe, *ed-Devletü'l-Ümeviyyûn*, 86-87.

²⁹⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/539.

³⁰⁰ Kennedy, *The Armies of the Calips*, 32.

³⁰¹ Adnan Demircan, *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâlî İlişkisi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1996), 114.

³⁰² Mûsâ, *Vak'atü Mercirâhit*, 78.

21 bin kişiden oluştuğunu söylemiştir.³⁰³Sayılar konusunda birbirinden farklı rivayetler Kaysî ve Yemenîlerin her iki tarafta da savaşa katıldığına işaret etmektedir. Bütün Kaysiler sadece Dahhâk tarafında savaşmış olsaydı ya da Yemenîlerin tamamı Mervân tarafında yer alsaydı kabilelerdeki sayılar dikkate alınarak net bir sayıya ulaşmak mümkün olurdu.³⁰⁴

Dahhâk'ın ordusunun sağ kanadını Ziyâd b. Amr el-Ukaylî, sol kanadını Zekeriya b. Şimr el-Hilalî komuta ediyordu, iki taraf saf düzenine girip karşı karşıya geldiler ve Mercirâhit'ta yirmi gün savaştilar. Kaynaklarda savaşın süresi ile ilgili bir ittifak söz konusudur. Günlerce devam eden şiddetli çarpışmaların ardından savaşı yalnızca tuzak ile kazanabileceklerini düşünen Ubeydullah b. Ziyâd, Mervân'a tavsiyede bulunarak karşı tarafı sahte bir ateşkese davet etmesini istedi ve ona “Savaş hiledir. Sen ve arkadaşların hak yoldasınız, onlarsa batıl üzeredirler.” dedi. Önce elçiler göndererek Dahhâk ve ordusuna ateşkes çağrısı yapıldı. Dahhâk çekilip, tehlikenin geçtiğine inandıkları bir vakitte hazırlattıkları atlılarıyla ansızın Dahhâk tarafına saldırarak onlarla savaşa tutuştular. Hazırlıksız yakalanan Dahhâk'ın ordusu çıkan karışıklık ortamı ve panik anında karşılık veremedi.³⁰⁵ Yapılan karşı saldırı sırasında Dahhâk b. Kays, Kelb kabilesinden Zühne b. Abdullah adında biri tarafından mızrakla öldürüldü. Dahhâk dışında Şam eşrafından 80 kişiyle birlikte halktan da ölenler olmuştur. Eşraftan ölenlerin 2 bin dirhem maaş alan kimseler olduğu ifade edilmiştir. Her kabileden birçok kişinin öldüğü Mercirâhit Savaşı için daha önce böylesine can kaybının görülmediği kaynaklarda kayda geçmiştir.³⁰⁶

Kaynaklar tarafların savaşın çetin şartlarına sabır göstererek dayandığını haber vermektedir fakat savaş sonunda kaçan Dahhâk taraftarları ile ilgili Mervân'ın verdiği hüküm hakkında bir farklılık söz konusudur. Mervân'ın, Cemel günü

³⁰³ Belâzurî, *Ensâbü'l-eşraf*, 6/269.

³⁰⁴ Mûsâ, *Vak'atü Mercirâhit*, 80.

³⁰⁵ Belâzurî, Mervân'ın ordusunun sağ kanadına komutan olarak Husay b. Nümeyr'i sol kanadına ise Abdurrahman b. Ümmü'l-Hakem'i atadığını rivayet etmiştir. Buna göre süvarilerin başındaki isim Hassân b. Mâlik ile Mâlik b. Hübeyre'dir. Ubeydullah b. Ziyâd ise piyadelerin başında görevlendirilmiştir. bk.Halife b. Hayyât, *Târihu Halife b. Hayyât*, 260; Belâzurî, *Ensâbü'l-eşraf*, 6/272; Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/537; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/242-243; Zehebî, *Siyeru a'la mi'n-nübelâ*, 3/245; Dehhâs, *Mervân b. el-Hakem*,79.

³⁰⁶ Bu kişinin adı Dihye b. Abdullah olarak da geçmektedir. bk.Taberî, *Târihu't-Taberî*, 5/537; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/150. İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/243.

kaçanların peşinden gidilmemesini emrettiği için Hz. Ali'yi takdir ettiğine atıfta bulunarak kaçanları takip etmeme emri verdiğini ileri süren bir görüş olduğu gibi³⁰⁷ bunun tam aksini beyan edenler de bulunmaktadır. Buna göre Mervân, Hz. Ali'nin tavrını beğenmesine rağmen hilafet hırsı sebebiyle aynı tavrı gönderememiş ve kaçanları takip ettirmiştir.³⁰⁸ Züfer b. Hâris'in kaçarak canını kurtardığı ve Karkisiyye'ye sığındığını ayrıca buraya daha sonra sığınan Kaysîler olduğu düşünülürse Mervân taraftarlarının savaştan kaçanları takip ettiği ihtimali makul görülmektedir.

Merc de ölenler arasında daha önce Dahhâk b. Kays'ı barıştan caydıran Sevr b. Ma'n b. Yezîd es-Sülemî de bulunuyordu.³⁰⁹ Züfer b. Hâris'in 3 oğlu da öldü.³¹⁰ Savaş alanında bir adam Zühne'nin öldürdüklerinden birinin Dahhâk olduğunu fark edince başını Mervân'a götürmüştür. Mervân öldüren kişinin kim olduğunu sorunca doğruyu söyleyen adamı dürüstlüğü için, Zühne'yi ise Dahhâk'ı öldürdüğü için ödüllendirmiştir.³¹¹

Mervân, savaş bittikten sonra kendisine Dahhâk b. Kays'ın başı getirildiğinde bundan rahatsız olarak "Yaşım ilerlemiş ve ecelim yaklaşmışken, ben insanların birbiriyle savaşmasına izin veriyorum."³¹² demiştir. Her ne kadar duyduğu üzüntüyü beyitlerle dile getirmiş olsa da Mervân halife olmaya karar verdikten sonra kararlılıkla ilerlemiş ve işin sonunun savaşa çıkacağını bilerek yola devam etmiştir. Nitekim insanlar kendisine biat etmeye başlayınca söylediği beyit de bunu göstermektedir: "Ben işin yağmaya dönüştüğünü görünce Gassân'ı ve Kelb'i, muzaffer Seksekîleri ve yalnızca savaş isteyen Taylıları gönderdim. Onlar mülkü ancak gasp ederek alırlar. Kays yaklaşırsa onlara "uzak olun!" de."³¹³ Taberî, Dahhâk b. Kays'ın kendi kabilesini ve başkalarını kendisine biat etmeye çağırmasıyla ilgili olarak Züfer b. Âkil'den ilginç bir rivayet paylaşmıştır. O, Benû

³⁰⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/536; Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin el-Beyhâkî, *Menâkibü's-Şâfi* (Kahire: Mektebetü Daru't Tûrâs, 1970), 446; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/243

³⁰⁸ Kazancı, *Mervân bin Hakem*, 90; Ali Hubeybe, *ed-Devletü'l-Ümeviyyûn*, 86-87.

³⁰⁹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/538.

³¹⁰ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 260.

³¹¹ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/538.

³¹² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/536-538; Zehebî, *Siyeru a'la mi'n-nübelâ*, 3/245; Kesîr, *el-Bidâye*, 8/243; Dehâs, *Mervân b. el-Hakem*, 82.

³¹³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/538; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/149.

Zübeyr'in Dahhâk'ın sadece Abdullah b. Zübeyr adına biat aldığını ve onun tarafında savaşırken öldüğünü söylemekle birlikte bunun yalan olduğunu ekler. Züfer'e göre Dahhâk aslında hiç istemeyerek Kureyş'in ısrarıyla bu işe dâhil olmuştur.”³¹⁴

Emevîlerin Merc'de elde ettiği bu başarıyla ilgili I. Velid'in şairi 'Adî b. er-Rika', kabilesinin rolünü yazdığı bir şiirle anlatmış ve zorluk anında Emevîlerin intikamını alıp düşmanlarını öldüren kabilesi Âmile'den bahsetmiştir. Şiirin devamında savaşın gelişimini anlatan şair

“Allah'ın ve Ürdün halkının yardımı olmasa millet, Mercirâhit'ta ikiye ayrılırdı. Onlar, Şam halkı büyük bir haksızlığa uğradığında Şamlıları desteklediler. Bir tarih üzerinde anlaştılar ve tüm orduları toplandığında “Allahû Ekber” diyerek yürüyüşe geçtiler. Savaştan önce onların piyade ve atlıları sayıca az idi. Savaşta Allah onlara zaferi bahsetti, liderleri Allah'ın kılıcı Mervân, oğlu ve halefi Abdülmelik ve bunun için hepimiz şükrediyoruz. Sonra Allah onlara vâris olarak kendi ailelerinden aydınlanmış olanı seçti. Allah, hükümdarlık için uygun olanı biliyordu bu sebeple O, Allah'ı ve tebaasını hoşnut edeni seçti.”

ifadelerini kullanarak halifenin memnuniyetini kazanmaya çalışmış ve Velid halife ilân edildiğinde şiiri kendisi takdim ederek iletmiştir.³¹⁵ Muhammed Rihaan burada şiirle ilgili farklı bir noktaya işaret etmektedir. Genç 'Adî, Mercirâhit Savaşı'na katılmış ve kabilesinin savaşa iştirak etmesi ile de gurur duymaktadır. Kabilesi, Emevîlere zor zamanlarında bir yardım eli uzattığı için Emevîleri kimin kurtardığı ile ilgili oldukça açık bir üslubu tercih etmektedir. Onun ifadesiyle zafer, önce Allah'ın, sonra Ürdün halkının vesilesiyle mümkün olmuştur. 'Adî, bir dönem onları ziyaret eden Şam ehlini Ürdün ehlinde ayırmıştır. Âmililer Emevî ailesine haksız muamele edildiğini gördüklerinde, az sayıda olmalarına rağmen hemen onları korumak için harekete geçmişlerdir. 'Adî açıkça Âmililerin Mervân, sonrasında Abdülmelik ve Velid'i kısaca Mervânîleri desteklerinin altını çizmiştir. Mercirâhit, Emevîlerin yönetimi altındaki kuzeyli ve güneyliler olarak Araplar arasındaki ayrılığı somut bir hale getirmiştir. Yürüyüşlerini sürdürerek Mısır'ı İbn Zübeyr'e yakın olan gruptan

³¹⁴ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/535.

³¹⁵ Muhammed Rihaan, *The Politics and Culture of an Umayyad Tribe Conflict and Factionalism in the Early Islamic Period* (New York: I. B. Tauris & Co Ltd, 2014), 105.

geri alan Mervânîler, bu başarıya Hassân b. Bahdel ve Mâlik b. Hübeyre liderliğindeki Ürdün ehlinin yardımıyla ulaşmışlardır.³¹⁶

Mercirâhit savaşının 65 yılının başında Muharrem ayında vuku bulduğuna dair bir rivayet bulunmakla birlikte rivayetlerin ekseriyeti 64 senesi sonunda gerçekleştiğini haber vermiştir. Öncesinde ve sonrasında gerçekleşen târihi olaylar dikkate alındığında doğru olan çoğunluğun da işaret etmiş olduğu gibi 64/684 yılının Zilhicce/ Temmuz-Ağustos ayında meydana gelmiş olmasıdır.³¹⁷ Mercirâhit Savaşı'nın hemen ardından gerçekleşen olayların başında Numan b. Beşir'in öldürülmesi gelmektedir. Ayrıca Mervan'ın oğullarından Abdülaziz'in de Mercirâhit savaşına iştirak ettiği belirtilmiştir.³¹⁸ Rivayetlerin bir kısmında Zilhicce ayının ortasında vuku bulduğu dile getirilmiştir.³¹⁹ Abdülmelik ise hastalık sebebiyle tecrit halde bulunduğu için savaşa katılamamıştır.³²⁰

2.2. Mercirâhit Savaşının Sonuçları ve Etkileri

- Muâviye b. Yezîd'in vefatından sonra artarak devam eden kabileler arasındaki çekişmeler, Mercirâhit savaşı sonunda Emevî taraftarı olan kabileler lehine sonuçlandı.³²¹
- Mervân b. Hakem, Şam ve çevresindeki hâkimiyetini garanti altına aldı ve Mısır'a gitmek için önünde bir engel ve arkasında Kaysîlerin oluşturabileceği bir tehdit kalmadı.
- Kays kabilesi, kayıplarından da anlaşılacağı üzere büyük bir darbe aldı. Dahhâk b. Kays ile birlikte Kaysîlerden 3 bin kişinin öldüğü rivayet edilmektedir. Savaş, Mervân destekçisi Yemenîlerin lehine sonuçlanmış olsa da Mercirâhit savaşı Kaysî-Yemenî çekişmesini bitirmemiş aksine savaş sonunda aralarındaki nefretin büyümesine ve mücadelenin artarak devam etmesine neden olmuştur. Sonrasında da

³¹⁶ Rihaan, *The Politics and Culture*, 106.

³¹⁷ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/534; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 4/150; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/241.

³¹⁸ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/539.

³¹⁹ Belâzurî, *Ensâbü'l-eşraf*, 5/275; Mûsâ, *Vak'atü Mercirâhit*, 84.

³²⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/241.

³²¹ Bernard Lewis, *The Arabs in History* (New York: Oxford University Press, 2002), 68.

Kays kabilesinin liderlerinin yüzünün gülmediği rivayet edilmektedir.³²²

- Savaştan sonra, Dahhâk'a destek veren Züfer b. Hâris ve Numan b. Beşir ilk hedef olmuştur. Züfer b. Hâris kaçarak son anda kurtulurken Numan b. Beşir vefat etmiştir.
- Câbiye'de aldığı desteği Mercirâhit savaşıyla birlikte pekiştiren ve yerini sağlamlaştıran Mervân b. Hakem ilerleyen süreçte oğullarını veliht ilan etmek için gereken yetki ve ortama zemin hazırladı.
- Savaş Mervân lehine sonuçlanmış olsa da pek çok askerini kaybeden devletin ordusunu yeniden yapılandırması gerekmiştir.
- Mercirâhit'in en önemli sonuçlarından biri de her ikisi de Müslüman olan taraflardan binlerce kişinin ölmesi ve fetihlerin duraklamasıdır.³²³

Mercirâhit savaşından sonra Suriye çölü ve Mezopotamya bölgesi uzun yıllar kan davaları sebebiyle dökülen kana sahne oldu. Kuzey ve Güney Arapları arasındaki ayrım keskinleşerek belirginleşti ve bu da Suriye'deki kabileciliğin, güneylilerin lider pozisyonundaki kabilesi Kelb'in Güneyliler ve Kays'ın Kuzeyliler olarak isimlendirilmesinde etkili oldu. Savaşın görünürde en belirgin sonucu yönetimin Süfyânîlerden Mervânîlerin eline geçmesi olabilir fakat ortaya çıkan neticenin önemi başka bir yerde aranmalıdır. O da Araplar arasında artan kutuplaşma ve bölünmedir.³²⁴ Çünkü Emevîler bu savaşın etkilerini devletin çöküş süreci boyunca hissetmiştir.³²⁵

Kabileler arasındaki gerginliğin doğuda Horasan batıda Endülüs'e kadar ulaşması sıkıntının boyutunu izah etmektedir. Bir üzüm yaprağının düşmesi ya da söz konusu gruplardan birinin tarlasından kaçırılan bir karpuz çatışmanın fitilini ateşlemek için yeterliydi. Bu örnekler, iki taraf arasındaki tahammül eşiğinin oldukça

³²² Lammens, "Merc-i Râhit", 7/755.

³²³ Merzâk, "Ma'raketü Mercü Râhit", 46.

³²⁴ Gerald Hawting, *The First Dynasty of Islam The Umayyad Caliphate AD 661-750* (London: Routledge, 2000), 54-55.

³²⁵ Havva Şeyma Keriç, *Dahhâk b. Kays el-Fihri ve Emevî Siyasî Tarihindeki Yeri* (Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008), 45.

düşük olduğunu gösterirken, basit gibi görünen bir sebebin büyüyerek daha fazla insanı etkisi altına alan bir toplumsal sorun haline geldiğini kanıtlamakta ve sorunun neden devletin yıkılış sebebi olarak zikredildiğini de açıklamaktadır.³²⁶

3. Savaşın Sonra Meydana Gelen Önemli Hâdiseler

Mercirâhit'tan kaçabilenler kendi ordularına geri döndüler. Numan, savaşa bizzat katılmasa da Dahhâk b. Kays'a destek kuvvet göndermişti. Savaşın sonucunu haber alınca beraberinde hanımı Nâile ve çocuklarıyla birlikte kaçtı.³²⁷ Züfer b. Hâris Karkisiye'ye kaçtı.³²⁸ Sabah olunca Hımslılar onu aramaya başladı. Amr b. el-Celfî Nu'man'ı bulup öldürdü. Ailesini de başı ile birlikte geri getirdi. Hımslılar Kelb kabilesi geldiğinde Nâile'yi ve çocuklarını da götürdüler.³²⁹ Bu olay savaşın hemen ardından 64/684 senesi içinde olmuştur. Hz. Peygamber (s.a.v.) de Numan doğduğunda damağına bir şeyler sürmüş, onun övgüye layık bir şekilde yaşayacağını ve Medine'de doğan ilk çocuk olan Numan'ın şehit olup cennete gireceğini müjdelemiştir.³³⁰

Züfer b. Hâris, Benû Süleym'den iki gencin kendilerini feda edip, kaçışına yardım etmesi sayesinde ise savaşın ardından Karkîsiyâ'ya sığındı. O sırada Yezid'in buraya vali olarak atadığı Ziyâd el-Hareşî yönetici koltuğunda oturuyordu. Züfer Ziyâd'dan hamama girmeyi istedi ve işi biter bitmez orayı terk edeceğine dair söz verip köle azâd etme ve evliliğini bitirme üzerine yemin etti. Ancak Züfer sözünde durmayıp Karkîsiyâ'ya girince orayı ele geçirdi. Böylece savaşın ardından dağılıp bozguna uğrayan Kaysîler onun yanında yeniden bir araya geldi. Son olarak Nâtil b. Kays Filistin'den Mekke'ye giderek İbn Zübeyr'e sığındı. Mervân ondan boşalan valilik koltuğuna Ravh b. Zinbâ'yı seçti. Kısa bir zaman içerisinde Mervân Şam'ın çeşitli bölgelerine valiler atayarak düzeni tahsis etmeye çalıştı.³³¹

³²⁶ Ali Hubeybe, *ed-Devletü'l-Ümeviyyûn*, 84.

³²⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/150-151.

³²⁸ Wellhausen, *Arap Devleti*, 82.

³²⁹ Taberî'de isim Amr b. Hâli, İbn Kesîr'de Halid b. Haliy el-Kelâî olarak geçiyor. bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/539; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/244-245.

³³⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, 8/244.

³³¹ Taberî bu ismi İyaz el- Cüreşî olarak rivayet etmiştir. bk. Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/539-541; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/151-152.

Züfer savaştan sağ çıkmayı başarsa da Mercirâhit'in etkisinden kurtulamamış bu sıkıntısını söylediği beyitlerde de dile getirmiştir: "Allah'tan revâ mı ki İbn Bahdel yaşarken Abdullah b. Zübeyr öldürülsün! Allah'ın evine yemin olsun ki onu öldüremeyeceksiniz" Burada Hassân b. Mâlik'ten bahseden Züfer, Merc'in intikamı Kelb'den alınmadan, onları kendi halinde bırakamayacaklarını söylemiştir. Züfer'in durumuyla ilgili Cevvâs b. Ka'tal "Yemin ederim ki Râhıt vakası Züfer'e hastalıktan acı geldi. Bu hastalık kemiklerinden iç organlarına geçip doktorları aciz bıraktı." diyerek Mer-i Râhıt'ın onun hayatını tamamen değiştirdiğini ifade etmiştir.³³² Mervân b. Hakem'in kardeşi Abdurrahman b. Hakem ise bir anlamda kendilerine yöneltilen eleştirilere karşılık mahiyetinde söylediği beyitlerde Kaysîlerin Mercirâhit'ta ölümlerini gömmeden Kelb kabilesinden kaçışını zemmederek Kays ile yalnızca barış zamanı dost olunabileceğini söylemiştir.³³³

Görüldüğü üzere Mercirâhit vakası savaş bittikten sonra bile hem kazanan hem de kaybeden taraf üzerinde etkisini sürdürmeye devam etmiştir. Öyle ki bu durum şiirlerde yer bulmuş ve günümüze kadar ulaşmayı başarmıştır. Her ne kadar Mercirâhit savaşı Emevîlere hâkimiyetleri için devam hakkı ve gücü tanımış olsa da uzun vadede devletin ömrünün kılmasına sebep olacak ayrılık ve düşmanlıkları beraberinde getirmiştir. Mervânîler tarafından geri plana atılan ve iktidardan uzaklaştırılan Süfyanîler, Emevî ailesinin kendi içinde çıkan huzursuzluklara bu şekilde dâhil olmuştur. Daha henüz Mervân zamanında halife adayı olarak kararlaştırılan Halid b. Yezîd'e gösterilen muamele ve Halid'in annesi Fâhite'nin buna karşı aldığı tavır bunun en canlı örneğidir.

Mervan Merc başarısının ardından Emevîler karşı muhalefetin merkezi haline gelen Hicaz'a bir ordu göndermiş başlarına da Hubeyş b. Dülce'yi komutan tayin etmiştir ancak bu girişim yenilgiyle sonuçlanmıştır ve Basra ile Kûfe'nin desteğini alan Hicaz ordusu galip gelmiştir. Mervan hayattayken Hicaz'daki muhalifleriyle son kez Mısır'ın hâkimiyeti için karşı karşıya gelmiştir.³³⁴

³³² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/ 542-543; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 4/152.

³³³ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/544.

³³⁴ İrfan Aycan-İbrahim Sarıçam, *Emevîler* (Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993), 40.

3.1. Mervân'ın Mısır'daki Hâkimiyeti Ele Geçirmesi

Savaştan sonra Mervân, Dimeşk ve civarında hâkimiyeti sağladıktan sonra rotasını Mısır'a çevirdi.³³⁵ O sırada Mısır'ın kontrolü Abdullah b. Zübeyr tarafından buraya gönderilen Abdurrahman b. Cahdem el-Fihri'nin elindeydi.³³⁶ Mervân, Amr b. Saîd el-Eşdak'ı da Mısır'a gönderdi. Amr, Mısır'a girdi ve şiddetli bir savaş ve kuşatmanın ardından halkın biat etmesini sağlayarak Mısır'da kontrolü ele geçirmiş oldu. Mervân yeniden Dimeşk'e dönerken İbn Zübeyr'in kardeşi Musab'ı Filistin'e gittiğini öğrenince olası bir tehlikeyi önlemek için Amr b. Saîd el-Âs'ı onun üzerine yolladı. Amr ordusuyla Filistin'e giden orduyu durdurduktan sonra Dimeşk'a, artık Mısır'ı da kontrol altına almış Mervân'ın yanına döndü.³³⁷ Mervân b. Hakem Mısır'a 65/685 yılı Rebûlevvel ayında girmiş olup Cemâziyelevvel ayında buradaki işini tamamladıktan sonra ayrılmıştı.³³⁸ Mervân Mısır'dan ayrılmadan evvel oğlu Abdülaziz'i vali yaptı ve Dimeşk'a döndü.³³⁹

Husayn b. Nümeyr ile birlikte Mâlik b. Hübeyre, Mervân'a halifeliği hususunda onay vermek için bazı şartlar öne sürmüşlerdi. Mervân, söz verdiği gibi Husayn'ın şartını gerçekleştirdi ve Kinde kabilesini Belkâ bölgesinde iskân edip geçimlerini sağlayıp, hayatlarını devam ettirebilecekleri bir yer haline getirdi. Ayrıca Mervân'ın ailesi, Halid b. Yezîd'e bazı taahhütlerde bulunmuşlardı. Mervân b. Hakem hâkimiyeti ele geçirip pekiştirdikten sonra bir gün Mâlik'in de yanında oturduğu bir mecliste bu konuyu açtı ve sürme sürüp kokulanan Mâlik'i kastederek "Aralarında sürme attarının da olduğu bir grup bazı şartlardan bahsediyor" şeklinde onu iğnelemiştir. Mâlik halifenin sözlerinden duyduğu rahatsızlığı gösterince Mervân şaka yaptığını ileri sürerek onu sakinleştirmiştir.³⁴⁰

3.2. Mervân'ın Çocukları Abdülmelik ve Abdülaziz'e Biat Edilmesi

Mercirâhit'tan sonra gerçekleşen en önemli olaylardan biri de 65/685 yılı içerisinde Mervân'ın Câbiye'de alınan kararın aksine iki oğlu adına biat almasıdır.

³³⁵ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/540; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 4/154.

³³⁶ Yakûbî, *Târîhu'l Yakûbî*, 2/170; Zehebî, *Siyeru a'la mi'n-nübelâ*, 3/547.

³³⁷ Belâzurî, *Ensâbü'l-eşraf*, 6/57; Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/540; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 4/154; Zehebî, *Siyeru a'la mi'n-nübelâ*, 3/548.

³³⁸ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 261.

³³⁹ Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, 1/141; Zehebî, *Târîhu'l-İslâm*, 42.

³⁴⁰ Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/544; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 4/154.

Elbette Mervân bunu gerçekleştirmeden önce diğer adayları bertaraf etmesi gerekiyordu. Mervân b. Hakem, vefat tarihi yaklaştığı sırada hala resmi olarak yerine birini tayin etmemişti. Hassân b. Mâlik, yaşı küçük olması sebebiyle yeğeninin adaylığı konusunda ısrarcı olmamış, Câbiye’de Mervân’ı yeğenini aday ilan etmesi şartıyla desteklemişti. Hassân ve Şamlılar Mervân’a biat ettikten sonra Amr b. Saîd ona gelerek Ebû Hâşim b. Utbe’nin kızı olan Hâlid b. Yezîd’in annesiyle evlenmesini önerdi. Mervân’ın bunu yapmasındaki amaç, Hâlid’in Arapların gözündeki değerini düşürüp, halife adayı olduğunu dile getiremez bir pozisyona getirmektir. Çünkü Arap örfüne göre bu durum hoş karşılanmayan, itibar zedeleyici bir fiildi.³⁴¹ Ayrıca bu yolla Hâlid’in tarafında olanların desteğini almış olacaktı.³⁴²

Olayla ilgili tarihî bir anekdot bize, söz konusu evliliğin toplum içinde algılanış şekli hakkında ipucu vermektedir. Buna göre Abdülmelik döneminde yapılan Karkisiyye kale kuşatması sırasında Hâlid, emrindeki askerlerle ön saflarda savaşırken annesi ve kendisini hedef alan küçük düşürücü bir şiir sebebiyle daha gerideki saflara çekilmiştir.³⁴³ Amr b. Saîd Mervân’a evlilik teklifi götürüp bir anlamda ona iktidarını sağlamlaştırma hususunda yardımcı olmuştur fakat daha sonra Mervân bazı duyular almış ve onun, Câbiye’de verilen sözü kastederek Mervân’dan sonra başa geçeceğine dair konuşmalar yaptığını işitmiştir. Mervân, vakit kaybetmeden Hassân b. Mâlik’i yanına çağırarak onunla, kendisinden sonra iki oğlu Abdülmelik ve Abdülaziz’e biat alma düşüncesini paylaşmıştır.

Amr b. Saîd, kendisinden sonraki adayın Hâlid olduğunu biliyordu ve Mervân’ın yaşı ileri olsa da Hâlid’in kendisinden oldukça dinç ve genç olduğunun da farkındaydı. Mervân ile gerçekleştirdiği görüşmede muhtemelen bunun etkisi olmuştur. Sonuçta Amr ile hilafet arasında başka bir isim kalmayacak ve Amr b. Saîd, aday olarak yerini muhafaza etmiş olacaktı. Ancak işler daha farklı ilerlemiş, yeğeninin artık halife olamayacağını farkında olan Hassân, Amr’ın dışarıda konuştuklarını dinledikten sonra Mervân’dan bu işi kendisine bırakmasını istemiştir. Akşam Mervân yanında bir meclis topladığında Hassân ayağa kalkıp çağrıda

³⁴¹ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 5/610; Zehebî, *Siyeru a’la mi’n-nübelâ*, 3/548; Kazancı, *Mervan bin Hakem*, 91.

³⁴² Emîr Ali, *Muhtasaru târihu’l-Arab*, 79.

³⁴³ Kazancı, *Mervan bin Hakem*, 91-92.

bulunarak “Birilerinin temennileri kulağımıza geldi. Haydi, kalkın Abdülmelik ve Abdülaziz’e Mervân’dan sonra başa geçirmek üzere biat edelim.” demiş ve mecliste bulunan herkesten Mervân’ın oğulları adına biat almayı başarmıştır.³⁴⁴ Takip eden süreçte Amr b. Saîd, Dımeşk’te elinden alınan hilafet sebebiyle Abdülmelik döneminde isyan etmiş³⁴⁵ ve o sırada başkentte olmayan halife Abdülmelik, tehlikeyi ortadan kaldırmak için Şam’a dönüp Amr’ı öldürerek isyana son vermiştir.³⁴⁶

Mervân b. Hakem’in bu iş için neden Hassân’a başvurduğu sorusunun cevabı, akşam bir araya geldikleri mecliste aranmalıdır. Hassân b. Bahdel’in Emevî ailesi içindeki itibar ve gücü oldukça kuvvetli olmalı ki onun çağrısına itiraz etmeden icabet edilmiş olsun. Bu çağrı, daha önce konuşup anlaştıklarının aksi yönünde olduğu halde meclisten bir itiraz gelmemiş ve biat alınmıştır. Bu da Hassân’ın sözüne ne kadar itibar edildiğini açıkça göstermektedir. İbn Bahdel’in yardım sebebine gelecek olursak, muhtemelen Mervân’ın Fâhite ile evliliğinin ardından mevcut şartlar altında yeğenin başa geçme olasılığı kalmadığı için diğer adayı bertaraf etmeye itiraz etmemiştir. Diğer olasılık ise, yeğenin elinden halifelik hakkının alınmasında rol oynayan aktörlerin başında gelen Amr b. Saîd’e, karşılık olarak bir misilleme yapmış olmasıdır.

Câbiye’de kendisine biat edilmesinin ardından Mervân, Hâlid’in annesi ile evlendi. Mervân, yanında başka insanların da bulunduğu sırada topluluğun arasında yürüyen Hâlid’e “ Allah’a yemin ederim sen ahmağın tekisin, gel buraya ey pis kadının oğlu!” diye seslendi.³⁴⁷ Bu da bize annesiyle evlendikten sonra dahi Mervân b. Hakem’in, Hâlid’i fırsatını bulduğunda küçük düşürmeye devam ederek, Şamlılar arasında onu alçaltıcı hareketleri sürdürdüğünü göstermektedir. Hâlid b. Yezîd

³⁴⁴ Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 5/610; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/189-190

³⁴⁵ Wellhausen, *Arap Devleti*, 89.

³⁴⁶ Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 266.

³⁴⁷ Brockelmann, Mervan’ın karısı tarafından öldürülmesi ile ilgili rivayetler hakkında sonradan uydurulmuş bir efsane değerlendirmesi yapmakta ve daha önce Cemel savaşında olduğu gibi, girdiği kılıçlı mücadelelerden ağır yaralar almış yaşlı halifenin vebadan öldüğünü söylemiştir. Öncelikle, ilk dönem kaynaklarında yer alan bu rivayetin uydurma olduğu gerçeği yansıtmamaktadır. Fahite Mervân’ı, kendisi hakkında sarf ettiği kötü sözlerin yanında oğluna sürekli olarak insanların içinde hakaret edip küçük düşürmesi sebebiyle öldürmüştür. İbn Kuteybe, Fâhite’nin onu yüzüne oturarak öldürdüğünü ve Mervan’ın bu sebeple bir kadın tarafından öldürülen biri olarak anıldığını kaydetmektedir. bk. İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 354; Dîneverî, *el-Ahbâr*, 279; Taberî, *Târîhu’t-Taberî*, 5/610-611; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/191; Brockelmann, *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi I*, 72.

annesinin yanında Mervân'ın yaptıklarını anlatınca Fâhite, Mervân konusunda oğluna güvence vererek, söylediklerinin ikisi arasında kalmasını tembihlemiştir. Mervân, Fâhite ile yalnız kaldığında Hâlid'den bir şey duyup duymadığını kontrol etmek istemiş ancak kadın, “oğlunun her zaman Mervân'a karşı saygılı olduğunu ve saygı sınırları içinde konuştuğunu söyleyerek gerçeği Mervân'dan gizlemiştir. Mervân karısının sözlerine inanıp yanında kalmaya devam etmiş ve nihayet Hâlid'in annesi, Mervân yanında uyurken onu bir yastıkla boğmuş ve ölümüne sebep olmuştur. Böylece Mervân b. Hakem, Dimeşk'te 63 yaşında bir başka rivayete göre 61 yaşında iken ölmüştür. Abdülmelik Hâlid'in annesini öldürmek istemesine rağmen babasının bir kadın tarafından öldürüldüğünü gizli tutmak için bundan vazgeçmiştir. Mervân ölünce Abdülmelik yerine halife olmuştur ve Abdülaziz Mısır'da valilik görevine devam etmiştir.³⁴⁸ Abdülmelik, Câbiye toplantısında veliaht seçtiği halde halifelik hakkını kaybeden Hâlid b. Yezîd'in gönlünü almak için onu Humus valisi olarak atamış ve kız kardeşi Âişe'yi onunla evlendirmiştir.³⁴⁹

Wellhausen, Hassân b. Mâlik b. Bahdel'in, Mervân'ın sözünden dönmesi ve yerine oğullarını veliaht bırakması hususunda sessiz kalışını Amr b. Saîd'in de adaylığının düşmesine bağlamıştır.³⁵⁰ Buna göre kendi sözlerinden de anlaşılacağı üzere Mervân yaşı ilerlemişti ve Arap göreneklerine uygun olarak yerine yaşı daha ileride olan Amr geçecekti. O sırada Halid'in yaşı hala çok gençti. Bu ihtimal gerçekçi gözükmeyle birlikte eklemeyi uygun bulduğumuz başka bir nokta daha vardır. Neticede Mervân, Hâlid'in annesi tarafından öldürülmüştür. Halifelik makamına oturan Abdülmelik'in Fâhite'ye olan öfke ve intikam isteği bize ulaşan rivayetlerde açık olarak okunmaktadır. Abdülmelik babasının onurunu düşünerek olayın üstünü örtmüş olsa da bunun dolaylı müsebbibi Halid b. Yezîd'in, iktidara yürütmesine yardımcı olacak yolları kapatmış olması muhtemeldir. Durumun seyri

³⁴⁸ Bir başka rivayette ise Fâhite, Ümmü Hâlid bnt. Hâşim b. Utbe, oğlu kendisine olanları anlattıktan sonra “Sana bir daha bunları söyleyemeyecek.” diyerek Mervân'ı zehirlediği ifade edilmiştir. bk. Dîneverî, *el-Ahbâr*, 280; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, 4/192; Zehebî, *Siyer-u a'lamî'n-nübelâ*, 3/479; İbn Tıktakâ, *el-Fahrî*, 121.

³⁴⁹ Muhammed Abdülkâdir Hureysât, “Hâlid b. Yezîd b. Muâviye”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 15/292-293.

³⁵⁰ Wellhausen, *Arap Devleti*, 86.

incelendiğinde İbn Bahdel'in herhangi bir itiraz veya isyan hareketi içinde olmaması bu açıdan daha anlamlı gözükmektedir.

Mervân b. Hakem kaynaklarda sertçe eleştirildiğini gördüğümüz halifelerden biridir ve bunun önemli sebeplerinden birinin Taif'e gönderilen babası ile ilgili olduğu görülmektedir. Kaynaklarda geçen bilgiye göre Medine valiliği zamanında mühim meseleleri tartışıp görüş almak için ashabı yanına çağırması onun yönetimde istişareye önem verdiğini göstermektedir.³⁵¹ Mervân, 65 Ramazan/685'de Haziran-Temmuz ayında³⁵² 63 yaşında, Dımaşk'ta vefat etti ve burada defnedildi.³⁵³ Onun ölümüyle ilgili olarak kendi eceliyle yahut veba sebebiyle öldüğü de kaynaklar yoluyla nakledilmiştir.³⁵⁴ Mervân b. Hakem kısa süren hilafet süresi içinde Suriye ve Mısır üzerinde hâkimiyet sağladı ve Kaysîleri kendisine bağlamaya çalışarak Muâviye'nin ardından bozulan dengeyi yeniden kurmayı denedi.³⁵⁵ Fakat Kaysîler savaştan sonra yeniden ittifaka yanaşmayarak Emevî düşmanı haline geldi.³⁵⁶

4. Mercirâhit Savaşıyla İlgili Çağdaş Araştırmacıların Değerlendirmeleri

Çağdaş araştırmacıların Mervan b. Hakem'in halife olma sürecinde gerçekleşen olaylara dair farklı görüşleri vardır. Bunlardan birinde Dahhâk'ın Şam valisi olarak vekâleten yürüttüğü işler sırasında iktidar konusunda tarafsız kalmayı devam ettiremediği ifade edilmiştir. Buna göre Dahhâk kabilesinin etkisinde kalarak İbn Zübeyr'e beyat etmenin doğru olacağını düşünmüş hatta bu konuda Mervan'ı bile ikna etmiştir. Müslümanlar arasında birlik sağlanmak üzereyken İbn Ziyad'ın Kelb kabilesinden ve Ümeyyeoğullarından yanına adamlar alarak Mervan ile

³⁵¹ İsmail Yiğit, *Emevîler*, (Ankara: TDV Yayınları, 2019), 63; Yılmaz Çelik, "İlk Dönem İslam Tarihinde Siyasi bir Şahsiyet Olarak Mervân b. Hakem", *AİBU Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (Bahar 2020), 90.

³⁵² Taberî, *Târîhu't-Taberî*, 5/610; Yâfiî, *Mir'âtü'l-cenân*, 1/130; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmîl*, 4/191.

³⁵³ Kaynaklar genel olarak 65 yılı Ramazan ayına işaret etmektedir. Halife b. Hayyât, 63 yaşında ve Şaban ayında vefat ettiğine dair ikinci bir rivayeti de nakletmiştir. bk. Halife b. Hayyât, *Târîhu Halife b. Hayyât*, 262-263; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, 354; Bedrî, *el-Ümeviyyûn ve'l-hilâfe*, 340.

³⁵⁴ Zehebî, *Siyer-u a'lamî'n-nübela*, 3/479; Murat Akkuş, "Emevî Halifelerinin Ölüm Sebepleri", *İSTEM Dergisi* 20 (2012), 229.

³⁵⁵ Robert Mantran, *İslâmın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*, çev. İsmet Kayaoğlu (Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981), 106.

³⁵⁶ Cahen, *İslamiyet*, 38.

konusmaya gitmesi işlerin ilerleyiş şeklini değiştirmiştir.³⁵⁷ Savaş ile ilgili Câbiye’de İbn Zübeyr’e beyat edilseydi Mercirâhit Savaşı’ı meydana gelmez ve sonrasında Hicaz bölgesinde kan akmazdı yorumu yapılmıştır.³⁵⁸ Kaysî ve Yemenîleri ayıran çizgiler oldukça derindir. Ayrıca Hassân b. Mâlik gibi önemli isimler ikna edilmeden herkesin İbn Zübeyr’e biat etmeye rıza göstereceğini söylemek eksik bir yorum olacaktır.

Çağdaş araştırmacılar, Mervân’ın halife seçildikten sonra elde ettiği ilk zafer olan Mercirâhit Savaşı sonunda Dahhâk’ı yenerek Şam’ın tek adamı ve yöneticisi haline geldiği ve bu şekilde karşısına çıkan ilk zorlu sınavda kendisini ispat ettiği değerlendirmesini yapmıştır.³⁵⁹ Çünkü Câbiye’de halife seçilmesi onu sadece “aynı anda var olan” ikinci halife haline getirmiştir.³⁶⁰ Dolayısıyla Câbiye’de önemli bir başarı elde edilmiş olmakla birlikte bu, mutlak bir zafer şeklinde görülmemiştir. Mercirâhit galibiyeti ile kısa ve kanlı bir şekilde Şam bölgesinde yeniden Emevî kontrolü sağlanmıştır.³⁶¹

Araştırmacılar, genel olarak Mercirâhit’in iki yönüne işaret etmektedir. Bunların ilki, Mercirâhit’in Emevîlerin yeniden doğuşunu sağlayan bir dönüm noktası olmasıdır. Diğer ise kabileler arası artan düşmanlıktır.³⁶² Kaysîler, aldıkları ağır yenilgiden sonra intikam fikrine esir düşmüş ve bu durum düşmanlığın artarak İslam’ın nehyettiği, Cahiliye dönemine geri götürecek durumlara yol açmıştır.³⁶³ Emevîler, Kaysîler ile Mercirâhit’te karşı karşıya gelerek doğrudan savaşa girmesiyle birlikte tarafsızlığını yitirmiştir, Abdümelik ve ondan sonra gelen birkaç halife dışında halifelerin sergilediği taraflı tutumun sorunu gittikçe çıkmaza sürüklemiştir. İki kabile arasındaki mücadele bazı araştırmacılar tarafından, çoğunluğu Kuzeylilerden oluşan ve fetih ordularıyla birlikte gelen Araplar ile buraya daha

³⁵⁷ Mevlüt Koyuncu, *Emevîler Döneminde Saray Hayatı* (İstanbul: Beyan Yayınları, 1997), 111-112.

³⁵⁸ Koyuncu, *Emevîler Dönemi*, 112.

³⁵⁹ Ünal Kılıç, *Mervan b. el-Hakem* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995), 70-73; Atçeken, *Emevîlerde Yönetim*, 45.

³⁶⁰ Ünal Kılıç, *Mervan b. el-Hakem* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995), 70-73.

³⁶¹ Atçeken, *Emevîlerde Yönetim*, 45.

³⁶² Âdem Apak, *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (3) Emevîler Dönemi* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2006), 126; Wellhausen, *Arap Devleti*, 86.

³⁶³ ‘İş, Yusuf. *ed-Devletü'l-Ümeviyye*, 192.

önceden yerleşmiş Güneyli Araplar arasındaki çıkar çatışması olarak nitelendirilmiştir.³⁶⁴ Muâviye b. Yezid'in vefatından sonra Emevî hâkimiyetinin ortadan kalktığını, kabilelerin kendi çıkarları doğrultusunda hareket etmesiyle kaosu giderek büyüdüğünü ifade etmiştir.³⁶⁵ Kaysî-Yemenî mücadelesinin bugünkü Suriye-Lübnan siyasetinde bile etkisi olduğunu aktarılır.³⁶⁶ Bu sebeple Mercirâhıt Savaşı'nın incelemenin, çatışmaları çoğunlukla devlete zararı dokunmuş olan Arapların bu iki grubu arasındaki kıskançlık ve çatışmayı gözlemlemek açısından önemli olduğu söylenmiştir.³⁶⁷

Mervan'ı, Câbiye kararına sadık kalmaması ve diğer adayları saf dışı etmek için yaptıkları nedeniyle bazı araştırmacılar tarafından eleştirilmiştir.³⁶⁸ Burada parantez açılması gereken bir diğer nokta ise, hem Amr b. Saîd'in hem de Hâlid'in destekçisi konumundaki Hassân b. Mâlik'in, birbirlerinin namzetliğini düşürmek adına yaptıklarıdır. Gerçekten de Mervân b. Hakem, olayların daha başından itibaren oğullarını veliaht tayin etmek istemiş ve bunun için fırsat kollamış olabilir. Sırf küçük düşürmek için Hâlid ve annesine karşı toplum içinde hakarete varan söz ve davranışlarda bulunduğu da kaynaklarla sabit, aşikâr bir durumdur. Niyeti ne olursa olsun, Amr ve Hassân'ın Abdümelik ve Abdülaziz'in veliaht oluşuna giden yolu açtığı yadsınamaz bir gerçektir. Mervân'ın Suriye haricinde İslam Dünyasında râşid bir halife olarak kabul edilmediği ve onun sadece, "kendisine biat almış İbn Zübeyr'e isyan etmiş biri" olarak geçtiği ifade edilmiştir.³⁶⁹

Araştırmacılar, Arapların oylarını Hâlid b. Yezid'den yana kullanmamasının gerekçeleri arasında Hâlid'in Emevî destekçilerini biraya getirip Abdullah b. Zübeyr ve taraftarlarına karşı durabilecek güçte olmayışını zikretmektedir.³⁷⁰

³⁶⁴ Lewis, *Arabs in History*, 77.

³⁶⁵ Muhammed Süheyl Takkuş, *Târîhu 't-devleti 'l-Ümeviyye* (Beyrût-Lübnan: Dâru'n-Nefâis, 2010), 59.

³⁶⁶ Philip K. Hitti, *History of the Arabs From The Earliest Times To The Present* (New York: Palgrave Macmillan, 2002), 192.

³⁶⁷ Sir William Muir, *The Caliphate Its Rise, Decline and Fall* (b.y.: Horace Hart Printer to the Oxford University, 1892), 328-330.

³⁶⁸ Kazancı, *Mervân bin Hakem*, 93

³⁶⁹ Emîr Ali, *Muhtasaru târihu 'l-Arab*, 79.

³⁷⁰ Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, 39.

Mercirâhit Savaşı ile ilgili “İkinci Cemel”³⁷¹ “Emevîler’in İkinci Sıffin Savaşı”³⁷² “İkinci İç Savaş”³⁷³ benzetmesi yapılmıştır. Benzetmeyi yapan araştırmacılar bu benzetmeleri yapmalarına sebep olan kıstalara dair detaylı bir açıklama yapmamıştır. Muhtemelen bu benzetmeler, her ikisi de Müslüman olan tarafların Mercirâhit’te karşı karşıya gelerek kan dökmesi ve bu süreçte toplum üzerinde hüküm süren karışıklıktır. Nitekim Mercirâhit ovasında yapılan savaşta Yemenî asabiyyenin Kaysîleri yenmesiyle aralarındaki düşmanlığın yeniden ortaya çıktığı ve sonucunda İslâm dünyasında bir fitne ateşinin yayıldığı yorumunu bunu doğrular niteliktedir.³⁷⁴

Araştırmacılar, “kader belirleyici” olarak gördükleri Mercirâhit savaşı sırasında İbn Zübeyr’in, taraftarlarının yanında olmayıp Hicaz’da inzivaya çekilmiş gibi durmasını eleştirir ve benzer sebeplerden Mısır’ı da kaybettiğini ifade eder. Gerçekten de bu savaş Abdullah b. Zübeyr ve Mervân’dan çok onların taraftarlarının öne çıktığı bir savaştır. Mercirâhit Savaşı Emevîlerin uzun bir zaman boyunca Müslümanların yöneticisi olarak kalmasını sağladığı için Emevî tarihindeki en etkili savaşlardan biri olmuştur.³⁷⁵ Bu sebeple, savaş meydanında halifelerinin önderliğinde savaşan Emevî ordusu karşısında Kaysî ordularının başında Abdullah b. Zübeyr’in olmaması bir eksiklik olarak görülmüştür.³⁷⁶ Diğer taraftan Abdullah b. Zübeyr, başta Dahhâk olmak üzere Emevîlerin yanında olan bir grubu kendi tarafına çekmesi ve birçok İslam şehrinde kendi adına biat alabilmesi yönüyle başarılı bulunmuştur.³⁷⁷

Câbiye toplantısı, çağdaş araştırmacılar tarafından isabetli bir adım olarak görülmüş ve “Emevîlerin tek bir isim üzerinde anlaşıp biat etmesi, onları başarıya ulaştıran yolu yarılmalarnı sağlamıştır.” değerlendirmesi yapılmıştır.³⁷⁸ Mervân, Mercirâhit galibiyeti ile Şam’daki devleti güçlendirmiş, Emevî Devleti’ni bir yıldan

³⁷¹ Aycan-Sarıçam, *Emevîler*, 40.

³⁷² Philip K. Hitti, *History of the Arabs*, 192.

³⁷³ Wellhausen, *Arap Devleti*, 86.

³⁷⁴ Takkuş, *Târîhu ’l-devletü ’l-Ümeviyye*, 64.

³⁷⁵ Ali Hubeybe, *ed-Devletü ’l-Ümeviyyûn*, 86.

³⁷⁶ Ali Hubeybe, *ed-Devletü ’l-Ümeviyyûn*, 85

³⁷⁷ ‘Îsâ Riyâd, *en-Nizâu ’ beyne efrâdi ’l-beyti ’l-Ümevî ve Devruhû fî Sükûti ’l-hilâfeti ’l-Ümeviyye* (b.y.: Dâru Hassên, 1985), 79-80.

³⁷⁸ Abdüşşâfi, *el-Âlemü ’l-İslâmî*, 141-143.

kısa bir süre içinde yeniden kurmuş ve Mısır'ı yeniden kontrol altına aldığında oğlu Abdülaziz'i buraya vali bırakarak siyasi zekâsını konuşturmuştur.³⁷⁹ Mervân savaştan sonra çok kısa bir süre başta kalmış olsa dahi Süfyânilerden aldığı iktidarı, oğullarını veliaht yaparak Mervânilerde tutmayı başarmıştır.³⁸⁰

Mercirâhit Savaşı ile ilgili yapılan değerlendirmeler konusunda dikkat çeken ilk husus tarihçilerin ve araştırmacıların İbn Zübeyr'e yönelttiği eleştiridir. Birçok araştırmacıya göre Husayn ile gitmeyi reddetmesi halifeliği kaybetmesine neden olmuştur. Mervân b. Hakem'in İbn Zübeyr'e biat etmek için yola çıkması bu düşünceyi güçlendirmiştir. Diğer taraftan bakıldığında, İbn Zübeyr'in güçlü ve güvende olduğu Hicaz'ı, destekçilerinin merkezini terk etmesi kolay değildir. Bunun için sadece Husayn b. Nümeyr'in güvencesi muhtemelen yeterli olmamıştır. Kanaatimizce İbn Zübeyr'e halifeliği kaybettiren sebepler, sürecin bundan sonraki kısmında yatmaktadır. Çünkü Câbiye toplantısından önce Şam ve Ürdün hariç her yerde hilafeti kabul edilmiş ve onun adına biat alınmıştır. Fakat Câbiye toplantısı sonunda Emevîlerin kendilerine ortak bir lider seçmesi, Emevîlere başarıyı getiren zincirin ilk halkası olmuştur. Nitekim Abdullah b. Zübeyr savaşta yer almamış ve uzaktan Dahhâk'ın destekçisi olmuştur.

Muâviye b. Yezîd'in yerine veliaht tayin etmeden vefatı, kabileler arasında daha önce de var olan güç mücadelesini görünür hale getirmiştir. Yeni halifenin seçilememesi tarafların belirlenmesinde etkili olmuştur. Bunu Dahhâk b. Kays örneğinde görmek mümkündür. Dahhâk, daha önce Emevîlere hizmet etmiş ve onlara valilik yapmış biri olduğu hâlde, İbn Zübeyr'in tarafına geçmiş ve İbn Ziyâd'ın ona oynadığı oyuna aldanarak kısa süre için de olsa kendisi adına biat almaya çalışmıştır. Ayrıca mescitteki kavganın ardından Emevîler ile anlaşmaya karar vermesi ve başlangıçta Câbiye'ye gitmeyi kabul etmesi, aslında İbn Zübeyr'e olan bağlılık ve desteğinin şartlar gereği oluştuğunu göstermektedir. Câbiye toplantısında alınan karar, kriz ortamına son verip, Mercirâhit savaşına giderken Emevîlerin tek bir saf halinde hareket etmesini sağlamış ve devletin kaderini değiştirmiştir. Mercirâhit savaşında elde edilen zaferle birlikte Emevîler, Câbiye

³⁷⁹ Abdüşşâfi, *el-Âlemü'l-İslâmî*, 144-145.

³⁸⁰ Riyâd, *en-Nizâu*, 83-85; Muir, *The Caliphate*, 328-330.

toplantısında alınan kararları uygulama fırsatını elde etmiş ve Mervân b. Hakem yerini sağlamlaştırarak Mısır'daki hâkimiyeti yeniden ele geçirmiştir. Ayrıca Mervân b. Hakem bu sayede oğulları adına biat almayı başarıp hilâfetin Mervânîlerden devam etmesini sağlayarak Emevî tarihinde bir dönemin kapanmasına neden olmuştur.

Mercirâhit savaşı toplumsal alanda da önemli sonuçlara yol açmış ve kabileler arasındaki çekişmeyi ileri bir boyuta taşıyarak Kaysîlerin ve Yemenîlerin tarihinde önemli izler bırakmıştır. Savaş sonrası artan düşmalık, varlığını sürdürerek devletin yıkılma sebeplerinden birini teşkil etmiştir.

SONUÇ

Siyasi ve kültürel açıdan yapılan birçok yenilik ve değişiklik ile İslam tarihinde yerini almış olan Emevî Devleti (41-132/661-750), kuruluş yıllarının başından itibaren çeşitli iç huzursuzluklara sahne olmuştur. II. Muâviye'nin kendisinin yerine gelecek bir isim söylemeden vefat etmesi (64/684) ve Abdullah b. Zübeyr'in Hicaz'da kendisine biat almaya başlamasıyla, Emevî otoritesini tanımayan başka bir halife ortaya çıkmış, böylelikle tarafları Mercirâhit savaşına kadar götürecek süreç de başlamıştır.

Savaşın tarafları, görünüşte Abdullah b. Zübeyr ve Emevî ailesinden çıkan aday gibi durmakla birlikte bu savaşın gidişatı, sebebi ve taraflarını belirleyen asıl öncül “kabilecilik” olmuştur. Çünkü Dahhâk b. Kays'ın kararını değiştirmesinin sebebi, temelde kabilesine karşı duyduğu sorumluluk ve kabilesinin geleceğidir. Benzer şekilde Hassân b. Mâlik, konumu ve gücünü borçlu olduğu Yemenîlerin yerini koruyabilmek için yeğeni Hâlid b. Yezîd'i desteklemiştir. Câbiye toplantısına katılanlar Mervân'ı seçerken yine kabilelerinin gelecekteki durumuna göre karar vermiştir. Aynı sebeple Araplar, aşağılanmaya maruz kalmamak için hilafetin doğrudan adayı Halîd b. Yezîd'i, Hassân b. Mâlik'in bütün otoritesine rağmen aday göstermeyi kabul etmemiştir.

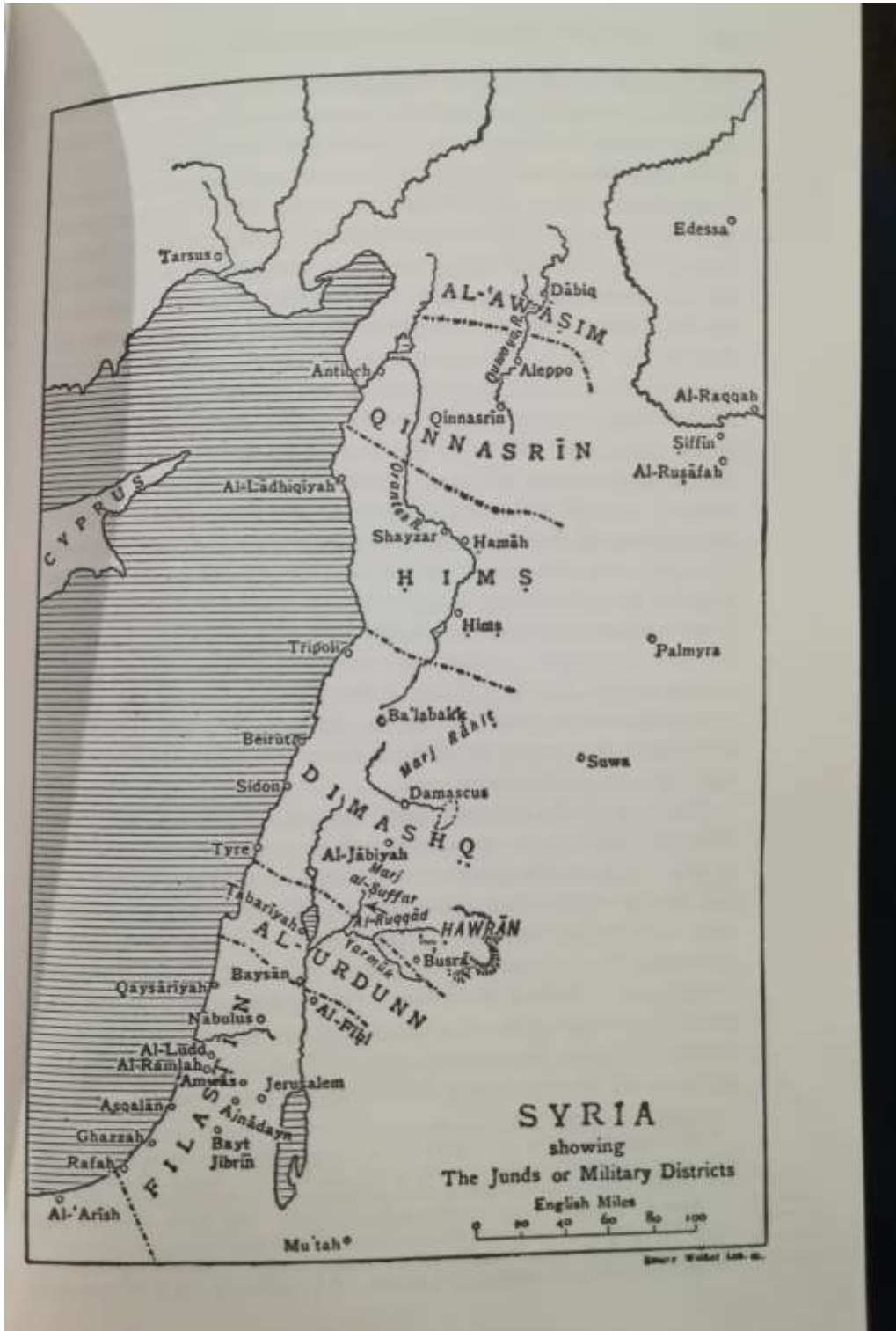
Mercirâhit, sebepleri ve sonuçlarına binaen konu hakkında bilgi veren araştırmacılar tarafından “kader belirleyici” bir savaş olarak görülmüş ve “İkinci Cemel”, “İkinci Fitne”, “İkinci Sivil Savaş” gibi farklı adlandırmalara tâbi tutulmuştur. Diplomasinin son bulup kılıçların konuştuğu nokta Mercirâhit ovası olmuş genel olarak rivayetlerde belirtildiği şekliyle 13 bin kişiden meydana gelen Mervân'ın ordusu 30 bin kişiden oluşan Dahhâk b. Kays'ın ordusuyla yirmi gün boyunca çarpışmaya Zaferin, savaştaki sayısal üstünlüğe sahip Dahhâk'ın ordusuna yaklaştığını fark eden İbn Ziyad'ın, düşmanı aldatmaya yönelik geçici teslim olma hilesi sayesinde savaşı kazanan Mervân, Şam'da kendisine umumî bir biat daha almış ve Mercirâhit savaşı sayesinde konumunu garanti altına alıp kısa süre sonra Mısır'ı da yeniden kendisine bağlamayı başarmıştır. Mervân b. Hakem'in halife olarak kabul edilmesi ile iktidar Süfyânilerden Mervânilerin eline geçmiş ve Emevîlerin yıkılışına kadar bu durum değişmemiştir. Böylelikle, Emevîlerin Süfyânî

kolundan sadece Muâviye b. Ebu Süfyân, Yezîd b. Muâviye ve Muâviye b. Yezîd halife olmuştur. Mervân b. Hakem ile başlayan Mervânî hâkimiyeti Emevî devletinin yıkılışına kadar devam etmiştir. Mercirâhit ovasından büyük bir yenilgi ile ayrılan ve Dahhâk b. Kays'ın öldürülmesi ile liderlerini kaybeden Kaysîler, büyük bir darbe almış, savaştan sonra dahi şiirlerinde bu olayı yâd ederek mağlubiyetin etkisiyle intikam isteklerini dile getirmiştir. Kaysî ve Yemenîler arasındaki rekabet ve mücadele Merc-i Rahît ile kanlı bir hale bürünüp yıllar boyu devam edecek ve sonunda devletin yıkılışına sebep olacak büyük bir nefret ve düşmanlığı doğurmuştur. Öyle ki bu mücadele Emevî devleti sınırlarını aşip Endülüs'te isim değiştirerek başka bir kabile mücadelesinin de sebebi olmuştur.

Anlaşıldığı üzere Mercirâhit, dönemi ve sonrasında gerçekleşen olaylara yön vermesi nedeniyle anlaşılması büyük önem taşıyan bir savaştır. Mercirâhit'in sebepleri o günkü Arap toplumunun siyasi ve sosyal dinamikleri hakkında değerli detaylar barındırmaktadır. Sonuçlarıysa devletin yıkılışına kadar giden süreçte ve hatta sonrasında dahi etkisini sürdüreceği bazı kırılmalara sebep olmuş veya zaten toplum içinde var olan fay hatlarını derinleştirmiştir. Öte yandan, alınan sonuç Mervân b. Hakem'in elini güçlendirerek bir anlamda oğlu Abdülmelik b. Mervân'ın hilafete yürüyen yolunu açmış ve Emevîler'in en parlak dönemlerinden biri olan Abdülmelik dönemine zemin hazırlamıştır. Savaştan sonra gücünü Mısır hâkimiyeti ile pekiştiren Mervân, rakiplerinin birbirinin adaylığını düşüren tavsiyeler ve siyasi hamleleri neticesinde Câbiye'de alınan kararı uygulamaya gerek kalmadan oğulları Abdülmelik ve Abdülaziz'i veliaht tayin edip onlar adına biat almayı başarmıştır. Çünkü Amr b. Saîd'in tavsiyesi üzerine Hâlid'in annesi ile evlenerek Arap geleneklerine göre onu küçük düşürmüş ve hak talep edemez bir noktaya getirmiştir. Öte yandan Hassân b. Mâlik sayesinde ise, bizzat Amr'ın da bulunduğu mecliste Mervân'ın oğulları veliaht olmuştur.

HARİTALAR

Harita-1

Philip K. Hitti, *History of the Arabs From The Earliest Times To The Present* (New York: Palgrave Macmillan, 2002), 151.

Harita-2

Sâmi b. Abdullah b. Ahmed el-Mağlûs, *Atlas Târihu 'd Devleti 'l Ümeviyye* (Riyad: 'Ubeykân, 2001), 112.

BİBLİYOGRAFYA

- Abdüşşâfi, Muhammed Abdüllatif. *el-Âlemü'l-İslâm fi asri'l-Ümevî*. Kahire: y.y., 1984.
- Ağırakça, Ahmet. *Emevîler Döneminde Saltanata Karşı Hilafet Mücadeleleri*. İstanbul: Şafak Yayınları,1992.
- Ahmet Cevdet Paşa. *Peygamberler ve Halifeler Tarihi*. İstanbul: Çelik Yayınevi, 2007.
- Akkuş, Murat. “Emevî Halifelerinin Ölüm Sebepleri”. *İSTEM Dergisi* 20 (2012), 219-243.
- Apak, Âdem. *Ana Hatlarıyla İslam Tarihi (3) Emevîler Dönemi*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2016.
- Apak, Âdem. “Emevîlerin Siyâsi Tarihi”. *İslam Târîhi ve Medeniyeti*. ed. Adnan Demircan. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Apak, Âdem. *Erken Dönem İslam Tarihinde Asabiyet*. İstanbul: Ensar Yayınları, 2016.
- Atçeken, İsmail Hakkı. *Emevîlerde Yönetimin Süfyânîlerden Mervânîlere Geçişi*. Konya: 2006.
- Atçeken, İsmail Hakkı. “Emevîlerin Siyâsi Tarihi”. *İslam Târîhi ve Medeniyeti Ansiklopedisi*. ed. Adnan Demircan. İstanbul: Siyer Yayınları, 2018.
- Atçeken, İsmail Hakkı. “Muâviye b. Yezîd Üzerine Bir Araştırma”. *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 7 (1997), 411-430.
- Atvan, Hüseyin. *el-Ümevîyyun ve'l-hilafe*. Beyrût: Daru'l-Cil, 1986.
- Aycan, İrfan – Sarıçam, İbrahim. *Emevîler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı, 1993.
- Aycan, İrfan. “Emevîler Döneminde Bir İktidar Mücadelesi Örneği: Abdullah b. Zübeyr (622-692)” *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* XLI (2000),99-115.
- Bedrî, Âdil Abdurrahman. *el-Ümeviyyûn ve'l-hilâfe ve't-tekevvünü'l-firakî li'l-Müslimîn*. Meşhed: Mecme'ul Buhûsü'l İslamiyye,1396.

- Bekrî, Ebû Ubeyd (v. 487/1094). *Kitâbü'l-Mesâlik ve'l-memâlik*. b.y.:Dâru'l-Garbi'l-İslam, 1992.
- Belâzurî, Ahmed b. Yahya b. Câbir (v. 279/892-893). *Ensâbü'l-esrâf*. Beyrût-Lübnan: Dâru'l Fikr, 1996.
- Beyhâkî, Ebû Bekr Ahmed b. Hüseyin (v. 458/384). *Menâkibü's-Şâfi*. Kahire: Mektebetü Daru't Tûrâs, 1970.
- Britannica. "Hîr". Erişim 12 Mayıs 2022. <https://www.britannica.com/place/Hit-ancient-city-Iraq>
- Brockelmann, Carl. *İslam Milletleri ve Devletleri Tarihi I*. çev. Neş'et Çağatay. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 2. Basım, 1964.
- Cahen, Claude. *İslamiyet Doğuşundan Osmanlı Devletinin Kuruluşuna Kadar*. çev. Esat Nermi Erendor. Ankara: Bilgi Yayınevi, 1990.
- Chrono, Patricia. "Were the Qays and Yemen of the Umayyad Period Political Parties?". *Der Islam* 71/1(1994). <https://doi.org/10.1515/islam.1994.71.1.1>.
- Çelik, Yılmaz. "İlk Dönem İslam tarihinde Siyasi bir Şahsiyet Olarak Mervân b. Hakem". *AİBU Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 8/1 (Bahar 2020), 76-101. <https://doi.org/10.33931/abuifd.718983>.
- Delice, Ali. "Ubeydullah b. Ziyad'ın Siyasî Faaliyetleri". *Cumhuriyet Dergisi İlahiyat Fakültesi* 3(1999).
- Demircan, Adnan. *İslâm Tarihinin İlk Döneminde Arap-Mevâli İlişkisi*. İstanbul: Beyan yayınları,1996.
- Demircan, Adnan. "Muâviye b. Yezîd ve Halifeliği". *Harran Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2 (1996), 109-128.
- Dîneverî, Ebû Hanife Ahmed b. Dâvud (v.282/895). *el-Ahbâru't-tivâl*. Mısır: Sâhibü'l-Mektebetü'l-Ezheriyye, 1912.
- Dehâs, Fevvâz Ali b. Cüneydib. *Mervân b. el-Hakem Müessisü'l-Fer'î'l-Mervânî fî'd- devleti'l Ümeviyye*. Mekke: Câmîatü'l-Kurâ,2005.

- Ekinci, Abdullah. “Irak-Suriye Bölgesinde Abbasi-Karmati Mücadelesi”. *Harran Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi* IV (2002), 97.
- Emîr Ali, Seyyid. *Muhtasarü Târihi'l-Arab ve temeddüni'l-İslâm*. Kahire: y.y.,1938.
- Erdim, Sıdika Betül. *Hadis Usûlünde Çocuk Sahâbîlerin Rivayeti Meselesi*. Elazığ: Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2017.
- Fayda, Mustafa. “Câbiye”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları,1992.
- Fayda, Mustafa. “Ömer”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Gleave, Robert. “Marj Rahit, Battle Of (AD 684)”. *Encyclopedia of Islamic Civilization and Religion*. Ed. Ian Richard Netton. 390-391. Oxon: Routledge, 2008.
- Halife b. Hayyât (v.240/854-855). *Târihu Halîfe b. Hayyât*. thk. Ekrem Ziya el-Ömerî. Riyad: Dâru Taybe,1985.
- Hamevî, Şihâbüddîn Ebu Abdullah Yakut b. Abdullah (v.626/1229). *Mu'cemü'l-büldân*. Beyrût: Dâru Sâdır, 1977.
- Harekât, İbrahim. *es-Siyâsetü ve'l-müctema' fi'l-asri'l-Ümevî*. Mağrib: Menşûrâtü Dâru'l-Afâkı'l-Cedîde,1995.
- Hasan, İbrahim Hasan. *Siyasi-Dini-Kültürel-Sosyal İslam Tarihi*. çev. İsmail Yiğit-Sadreddin Gümüş. İstanbul: Kayıhan Yayınları,1985.
- Hawting, Gerald. *The First Dynasty of Islam The Umayyad Caliphate AD 661-750*. London: Routledge, 2000.
- Hitti, Philip K.. *Siyâsi ve Kültürel İslam Tarihi*. çev. Salih Tuğ İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1980.
- Hitti, Philip K.. *History of the Arabs From The Earliest Times To The Present*. New York: Palgrave Macmillan, 2002.
- Hubeybe, Ali. *ed-Devletü'l-Ümeviyyûn*. Kahire: Mektebetü's-Şebâb, ts.

- Hureysât, Muhammed Abdülkâdir. “Hâlid b. Yezîd b. Muâviye”, *Türkiye Diyânet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları,1997.
- ‘İş, Yusuf. *ed-Devletü’l-Ümeviyye ve’l-ahdâsülletî sebekathâ ve mehhedet lehâ*. Dimeşk: Daru’l-Fikr, 1985.
- İbn Abdirabbih, Ahmed b. Muhammed el-Endelüsî (v.328/940). *el-‘İkdü’l-ferîd*. thk. Abdülmecid et-Terhînî. Beyrût: Dâru Sâdır,1983.
- İbn Hacer, Şihâbüddin Ebu’l Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî (v. 852/1449). *el-İsâbe fî temyîzi’s-sahâbe*. 2. Cilt. Kâhire: y.y., 1328.
- İbn Hacer, Şihâbüddin Ebu’l Fazl Ahmed b. Ali el-Askalânî (v. 852/1449). *et-Tehzîbü’t-tehzîb*. 4/449. Haydarâbâd: Dâru Sâdır, 1365/1947.
- İbn Hurdazbih, Ebu’l Kasım Ubeydullah b. Abdullah (v. 300/912-13). *el-Mesâlik ve’l-memâlik*. thk. M. J. Goeje. Leyden: E. J. Brill, 1889.
- İbn Kesîr, Ebu’l Fidâ’ el-Hâfız ed-Dimeşkî (v. 774/1373). *el-Bidâye ve’n-Nihâye*. Beyrût: Mektebetü’l-Maârif, 1966.
- İbn Kuteybe, Ebû Muhammed Abdullah b. Müslim (v. 276/889). *el-Maârif*. thk. Servet Ukkâşe. Kahire: Dâru’l Maârif, ts.
- İbn Sâd, Ebû Abdullah Muhammed b. Sâd b. Menî el-Kâtib (v. 230/845). *et-Tabakâtü’l-kübrâ*. Beyrût: Dâru Sâdır, ts.
- İbnü’l-Cevzî, Ebu’l Ferec Abdurrahman b. Ali b. Muhammed (v.597/1201). *el-Muntazam fî târihi’l-mülûk ve’l-ümem*. Beyrût-Lübnan: Daru’l-Kütübi’l-İlmiyye, 1995.
- İbnü’l-Esîr, Ebu’l Hasen Ali b. Ebu’l Kerem Muhammed b. Muhammed Abdülkerim b. Abdülvâhid eş-Şeybânî (v.630/1233). *el-Kâmil fî’t-târih*. thk. Caralous Johannes Tornberg. Beyrût: Dâru Sâdır, 1965.
- İbnü’l-Esîr, İzzüddin Ebu’l Hasen Ali b. Ebu’l Kerem Muhammed b. Muhammed Abdülkerim b. Abdülvâhid eş-Şeybânî (v. 630/1232). *Üsdü’l-gâbe fî mâ’rifeti’s-sahâbe*. thk. Muhammed İbrahim el-Bennâ ve ark. b.y.: y.y., ts.

- İbnü't-Tıktakâ, Muhammed b. Ali b. Tabâtabâ. *El-Fâhrî fi'l Âdâbi's-Sultâniyye ve 'd-Düveli'l İslamiyye*. thk. Memduh Hasan Muhammed. Zâhir: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, ts.
- İdrisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Abdullah. *Kitâbü Nüzhetü'l-müştâk fi ihtirâkı'l-âfâk*. Kahire: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2002.
- el-İmâme ve's Siyâse* (İbn Kuteybeye nisbet edilir). Beyrût-Lübnan: Dâru'l-Edvâ, 1990.
- ‘Îsâ, Riyâd. *En-Nizâu‘ beyne efrâdi'l-beyti'l-Ümevî ve devruhû fî sükûti'l-hilâfeti'l-Ümeviyye*. b.y.: Dâru Hassên, 1985.
- Kaegi, Walter E.. *Byzantium and the Early Islamic Conquests*. New York: Cambridge Universty Press, 1992.
- Kapar, Mehmet Ali. *İslam'ın İlk Döneminde Beyat ve Seçim Sistemi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1998.
- Kazancı, Ahmet Lütü. *Mervan bin Hakem*. İstanbul: Marifet Yayınları,1996.
- Kennedy, Hugh. “*The Armies of the Caliphs: Military and the Society in the Early Islamic State*”. Oxon: Routledge, 2001.
- Kerniç, Havva Şeyma. *Dahhâk b. Kays el-Fihri ve Emevî Siyasî Tarihindeki Yeri*. Konya: Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2008.
- Kılıç, Ünal. *Mervan b. el-Hakem*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1995.
- Koyuncu, Mevlüt. *Emevîler Döneminde Saray Hayatı*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1997.
- Le Strange, Guy. *Palastine Under the Muslims: A Description of Syria and The Holy Land From A.D. 650 to 1500*. Massachusetts: y.y., 2001.
- Lammens, H. “Hassân b. Mâlik”. *İslam Ansiklopedisi (MEB.)*. 5-1/342. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi,1997.

- Lammens, H. “Mercirâhit”. *MEB İslam Ansiklopedisi*. 7/754. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, ts.
- Lammens, H. “Câbiye”. *MEB İslam Ansiklopedisi*. 3/3. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1978.
- Lammens, H. “MARDJ RĀHIT”. *Encyclopaedia of Islam*. Vol.3. Central Archaeological Survey of India: b.y., 1927.
- Lewis, Bernard. *The Arabs in History*. New York: Oxford University Press, 2002.
- Mağlûs, Sâmî b. Abdullah b. Ahmed. *Atlas Târîhu'd-devleti'l-Ümeviyye*. Riyad: ‘Ubeykân, 2001.
- Mantran, Robert. *İslâmın Yayılış Tarihi (VII-XI. Yüzyıllar)*. çev. İsmet Kayaoğlu. Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1981.
- Merzâk, Bumdah. “Ma‘raketü Mercü Râhit ve Devrü'l-Kabâili'l-Yemeniyyeti fî Bekâi'l-Hilâfeti'l-İslâmiyyeti fî Benî Ümeyye (64-684)”. *Mecelletü'l-Müfekkîr (Camiatü'l-Cezair)*, 2/1 (2020), 40-52.
- Mes‘ûdî, Ebu'l Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali (v.345/956). *Mürücü'z-zeheb ve meâdini'l-cevher*. Beyrût: el-Mektebetü'l-Asriyye, 2005.
- Mes‘ûdî, Ebu'l Hasen Ali b. el-Hüseyn b. Ali (v.345/956). *et-Tenbîh ve'l-işrâf*. b.y.: el-Mektebetü't-Târîhiyye, 1938.
- Mevdudî, Ebu'l-Â‘la. *Hilâfet ve Saltanat*. çev. Ali Genceli. İstanbul: Hilâl Yayınları, 1980.
- Muir, Sir William. *The Caliphate Its Rise, Decline and Fall*. b.y.: Horace Hart Printer to the Oxford University, 1892.
- Mûsâ, Fâtıma Bedevî Salih. “Vak‘atü Mercirâhit (64/684) Dirâsetü fî'r-Ruvâti ve'l-Müerrihîne mine'l Karnî 2-4”. Filistin: Câmiatü Beyrût, Yüksek Lisans Tezi, Filistin, 2013.
- Nicholson, Reynold A. *A Literary History of the Arabs*. Oxon: Routledge, 2011.
- Nüveyrî, Şihâbüddîn Ahmed b. Abdülvehhâb (v. 733/1333). *Nihâyetü'l-ereb fî fînûni'l-edeb*. Beyrût-Lübnan: Dârü'l Kütübi'l-İlmiyye, 2004.

- Rayyıs, Ziyaüddin. *İslamda Siyasi Düşünce Tarihi*. çev. İbrahim Sarmış. İstanbul: Nehir Yayınları, 1995.
- Rihan, Mohammad. *The Politics and Culture of an Umayyad Tribe Conflict and Factionalism in the Early Islamic Period*. New York: I. B. Tauris & Co Ltd, 2014.
- Shahid, Irfan. *Byzantium and the Arabs in the Sixth Century Vol II Part 1: Toponymy, Monuments, Historical Geography and Frontier Studies*. Washington D. C.: Dumbarton Oaks Research Library and Collection, 2002.
- Sırma, İhsan Süreyya. *Emevîler Hilafetten Saltanata Dönemi*. İstanbul: Beyan Yayınları, 1997.
- Suyutî, Celâlüddîn Abdurrahman b. Ebû Bekr (v.911/1505). *Târîhu'l-hulefâ*. Beyrût-Lübnan: Dâru'l-Minhâc, 2013.
- Şulul, Faruk. Mervan b. el-Hakem. Şanlıurfa: Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 1997.
- Wellhausen, Julius. *Arap Devleti ve Sükûtu*. çev. Fikret Işıltan. Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi, 1963.
- Taberî, Ebû Câfer Muhammed b. Cerîr (v. 301/923). *Târîhu't-Tâberî*. Kâhire: Dâru'l-Maârif, 1971.
- Takkuş, Muhammed Süheyl. *Târîhu't-devleti'l-Ümeviyye*. Beyrût-Lübnan: Dâru'n-Nefâis, 2010.
- Varol, M. Bahaüddin. "İlk Dönem İslâm Siyâsî Tarihinin Şekillenmesinde Horasan Bölgesinin Yeri ve Önemi". *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 18/18 (2004), 115-135.
- Wâqidî, Muhammad b. 'Omer. *The Conquest of Syria*. Calcutta: Bengal Military Orphan Press, 1854.
- Yâfiî, Ebû Muhammed Abdullah b. Esad b. Ali b. Süleyman el-Yemenî (v. 768/1367). *Mir'âtü'l-cenân ve 'İbretü'l-yakzân*. Kahire: Dâru'l Kitâbi'l İslâm, 1993.

- Yakûbî, Ahmed b. Ebû Yakup b. Cafer b. Vehb b. Vâzih (v.292/905). *Târîhu'l Yakûbî*. thk. Abdülemir Mühennâ. Beyrût-Lübnan: Şeriketü'l-A'lam, 2010.
- Yıldız, Hakkı Dursun. "Ubeydullah b. Ziyad". *İslam Ansiklopedisi (MEB.)*. 13/3-4. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1997.
- Yılmaz, Saim. "Muâviye b. Yezid'in Halifelikten Ayrılması ve Halîfeliğin Mervânîlere İntikâli". *İstem Dergisi* 4/8 (2006),190-207.
- Yiğit, İsmail. *Emevîler*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 4. Basım, 2019.
- Yüksel, Ahmet Turan. *İhtirastan İktidara Kerbela*. Konya: Yediveren Kitap, 2001.
- Zehebî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân (ö. 748/1374). *Siyeru a'la mi'n-nübelâ*. thk. Şuayb Arnavut. 3. Cilt. Beyrût: Müessesetü'r-Risâle, 3. Basım, 1985.
- Zehebî, el-Hâfız Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed b. Osmân (ö. 748/1374). *Târîhu'l İslâm ve vefeyâtü'l-meşâhîr ve'l-âlâm*. thk. Dr. Ömer Abdüsselâm Tedmürî. Beyrût: Dâru'l Kitâbü'l Arabî, 1990.
- Zettersteen, K. V. "Dahhak". *İslam Ansiklopedisi (MEB.)*. 3/459. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi,1997.
- Zirikli, Hayreddin. *el-A'lam*. b.y.: y.y.1969.